

KEMÉNY ÉS SZÉCHENYI 1849 UTÁN¹

Az első, néma esztendők alatt Széchenyi önmagával viaskodott. Hogy miként, arról egy-egy villanás beszél: önvallomása 1849 tavaszáról, majd néhány levele feleségéhez, bátyjaihoz, orvosához és Tasner Antalhoz. Önmagát gyötri: ő az Antikrisztus, az apokalipszis nagy bestiája, aki milliók életét tette tönkre, és ezért már e földön a pokol minden kínjával gyötrődik. Ő az ármány fia, a nyomorult nemzetgyilkos, aki izgatásaival egy fényes jövő küszöbén álló Magyarországot vitt végleges romlásba. Még 1851 márciusában, utolsó ilyen levelében is ezt ismétli, itt nevezi Petőfit saját fiának. S úgy írja alá volt titkárához, Tasnerhez intézett sorait: „Széchenyi István a szegény gazfi.” Pedig alighanem igazat kell adnunk Károlyi Árpádnak abban, hogy e levelek, a „vad kétségbeesés e feljajdulásai”, még a viszonylag világosabb pillanatoknak voltak termékei, a kínzó, rövid nappaloké, amelyeket hosszú, elmondatlan éjszakák hetei vagy hónapjai választottak el egymástól.²

Ezeket tudva kell e korai döblingi megnyilatkozások azon pár sorát olvasnunk, amely ez időben Magyarország nemzetközi helyzetére tartalmaz utalásokat. A legösszefüggőbbben még 1850 szeptemberi levelében. Ha Magyarország — írja — a kormánnyal, a Habsburg hatalommal haladt volna és a nemzetiségek elleni harc helyett gazdasági és kulturális alkotásokkal foglalkozik, akkor „ma Budapest és Hunnia paradicsom volna”, a magyar „adná a tónust és tactust Ausztriában sőt Európában!” Széchenyi visszamenőleg eszményi idillnek festi át Magyarország 1848 előtti helyzetét a Habsburg-monarchiában. Magasztalja erejét, amelyet Ausztria és Oroszország egyesült hadai tudtak csak legyűrni. S teszi mindezt azért, hogy annál kiáltóbb legyen saját bűne: a meglevőknek és a jövő ígéretének tönkretétele. A nemzetnek — folytatja másnap — „igazi élete és felvirágzása csak most kezdődne, ha én örülségre és öngyilkolásra fel nem hevitem! Bécsben most a magyarok uralkodnának, de nem usurpatióként vagy megbántólag, hanem mint a legokosabbak”, és két-három nemzedék alatt annyira magyar befolyás alá került volna minden, „hogy Bécsben stb. nem volna olyan tanult ember, aki ne értene magyarul”. Először és utoljára szakadnak fel Széchenyi szíve mélyéről, a magyar-központú Habsburg-monarchia 1848 körüli reményeinek eltorzult emlékét idézve, olyan illúziók, amelyek másnál, célkitűzésként, a nemzeti megalománia címszava alá volnának sorolhatók, nála azonban, visszatekintő, fájdalmas álomként, csak az önkínzás eszközei. És még újabb szörnyű sejtelmek rémlenek fel előtte. Németek és szlávok történelmi méretű egymásnak feszüléséről és várható, nagy összecsapásáról Kossuth és Wesselényi fogalmazta meg a magyar politikai irodalomban elsőnek és messze érő hatással a liberális nemesi közvéleményben tovább élő, a német publicisztikából is állandóan táplálkozó elképzeléseket. Ezek is itt, ekkor bukkannak fel Széchenyinél, gyötrő rémlátás alakjában: „most fognak a szlávok

¹ Részlet a szerző Széchenyi Döblingben c. kéziratot munkájából, amely Magyarország és a nemzetközi politika témájának egyes kérdéseit elemzi 1849–1860 között.

² KÁROLYI ÁRPÁD: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I. Budapest, 1921. 136–137.

rövidesen a németekkel összetűzni, a szlávok győznek, de győzelmük után meghasonlanak egymás között, és Magyarországot vér fogja öntözni, mint a világ egyetlen más országát sem, a magyar pedig lassan elsüllyed, — a magyar, aki előtt nyitva állt az egész világ”.³

Ezek a levelek természet szerint nem a nyilvánosságnak íródtak. Mégis akadt, aki a nyilvánosság előtt reflektált rájuk. Kemény Zsigmond a *Még egy szó* (1851) elején három fejezetet át cáfolja az önvádat. Azzal nyugtatja Széchenyit, hogy a fejlődés hatalmas folyamát nem egyének indítják meg. „Széchenyi a változások formáira nagy mértékben folyt be; de a változások tényezőit többnyire nálánál és az egyének befolyásánál magasabb erők állították elő.” Magyarország régi állapota semmiképpen nem volt fenntartható. „Csak az önkínzás monomániája hitethette el Széchenyivel, hogy tőle, vagy akárkitől függött volna fölriasztás helyett álmokországban hagyni a hazát.” Azt Kemény sem hiszi, hogy az újat, a történelmi fordulatot egészen békés úton, simán is el lehetett volna érni, úgy ahogy Széchenyi óhajtott. Bár Széchenyi, „az egyetlen nyílt utat” választotta, és mindenkinél tisztábban látta az osztrák „vegyes házasságból” adódó bajokat — írja —, mégis aligha képzelhető el, hogy Magyarországon a gyökeres átalakulás nevezetes rázkódtatás nélkül megtörténhetett volna.” De a nemzetet a hanyatlásból, a tarthatatlan múltból kiragadni és „merész de számító politikával az átalakulás korszakába vezetni”: történelmi kötelesség, amelynek vállalásáért a reformer nem vádolhatja önmagát.⁴

Kemény azonban nem annyira Széchenyi vigasztalására, mint inkább saját olvasóinak meggyőzése érdekében tartja szükségesnek, hogy az önváddal vitába szálljon. Megállapítja, hogy Széchenyi most, a tébolydában mindent „megfordított szempontból lát”. Valaha elégedetlen volt a hazai viszonyokkal, most úgy véli, hogy azelőtt minden rendben ment. Valaha elmaradtnak látta honfitársait, most, utólag, feltűnően értelmesnek. Az ellentétpárok felsorolásából is látni, hogy Kemény pontosan értesülve volt Széchenyi sajátos, döblingi nézőpontjáról. Főleg Tasner útján: hivatkozik is például arra a Tasnerhez intézett levelére, amely a németek és szlávok küzdelméről beszél.⁵ Kemény óta sokan elismételték, hogy Széchenyi e döblingi levelei éppen ellenkezőjét vallják annak, amit valaha hirdetett.⁶ Persze *nem* mindenben az ellenkezőjét. Most *még inkább* helytelenít minden agitációt, mint egy évtizeddel korábban. Míg a negyvenes években, Kossuth ellen küzdve, az ellenzéket fékezve még védte saját, korábbi reformirányát, most már azt is elítéli, sőt elsősorban azt ítéli el. Amennyire leveleiből kivehető: főleg nemzeti törekvései és nem társadalmi tartalma miatt. Önmagát támadja, Kossuthot már majdnem mentegeti. Már szinte nem is egymással szemben állnak. Kossuth csak folytatta, amit ő elkezdett, s arra ment tovább, amerre ő mutatta: rossz irányban. Ezzel persze nem előre, hanem, átmenetileg, inkább még hátrább lép egyet Széchenyi. De így a magyar reformmozgalom két szakasza, ha negatív előjellel is, egyazon vonalba áll. A második folytatja, kiegészíti az elsőt. Az első előkészíti a másodikat. Kemény éppen ezt cáfolja. Ezért hangsúlyozza a fordítva látást. Neki a negyvenes évek Kossuth ellen hadakozó Széchenyijére van szüksége, amikor most, az önkényuralom idején a polgári-nemesi nacionalizmus egy másik, realiztikusabbnak tartott változata kedvéért, Kossuth és a forradalom politikai örökségével készül leszámolni.

A mintakép persze maga is felelős követőiért: nem pusztá véletlen, ha ráakadnak. Csak az a kérdés, hogy mennyiben azonos velük. Most, Döbling első, néma éveit alatt, mindenesetre

³ MAJLÁTH BÉLA: Gr. Széchenyi István levelei. III. 634. A fenti részletek Széchenyinek 1850. szept. 7—8-án Tasnerhez írt leveleiből származnak. A nemzetiségek harca még nincs befejezve — írja pár nap múlva bátyjának — „csak kezdetén vagyunk az iszonyú drámának, mely egész Európát lángba borítja, melyben elvész az utolsó magyar”. Idézi (szöveghűen?) ZICHY ANTAL: Gr. Széchenyi István. II. 257—258.

⁴ BR. KEMÉNY ZSIGMOND: *Még egy szó a forradalom után.* (1851.) Összes művei. XII. Bp., 1908. 244, 258, 267.

⁵ Uo. 213.

⁶ GAAL JENŐ: Gr. Széchenyi István nemzeti politikája. I. Bp., 1902. 230.

ővék a szó. Őket kell meghallgatnunk. Kérdés, hogy mit hogyan ismertek föl a Habsburg-monarchia és Magyarország egykorú nemzetközi feltételeiről és mit, miért, milyen úton tartottak e feltételek közt követendőnek.

1. Ausztria és a német kérdés

Ausztria az ötvenes évek elején olyan súllyal nehezedett Közép-Európára, mintha igazán kolosszus lett volna. A forradalmak mindenütt elbuktak. A liberális burzsoázia cserbenhagyta őket, és a reakciós erőkkel fogott kezét. Nyugaton Anglia és a bonapartista Franciaország, keleten a még feudális cári Oroszország vigyázott a kontinens „nyugalmára”. Így azután alig vészelte át a Habsburg-hatalom a vihart és a válságot, Schwarzenberg Félix herceg, az új kormányelnök teljes erővel érvényesíthette az ellenforradalmi hatalmi politikának általa kezdeményezett, jellemzően agresszív, nagyra törő, kalandor változatát. Ez a tehetséges, de kiélt, meghasonlott és könyörtelen ember, aki ifjú éveinek kissé viharos diplomáciai szolgálata után 1848 nyarán Radetzky egyik támasza lett az olasz hadszíntéren, 1848 novemberében kapta kezébe az osztrák birodalmi politika vezetését. A Habsburg császári hatalom ügyét szolgálta, skrupulus nélkül, eszközökben nem válogatósan. 1849 tavaszán ő, az abszolutizmus híve mondatra ki — papiroson — az új, birodalmi alkotmányt, és ő is dobta félre véglegesen, amikor 1851 végén, II. Napóleon államcsínyje után, elérkezettnek látta rá a pillanatot. Ugyanezzel a jéghideg cinizmussal hajtatta végre Magyarországon azt a bosszút, amelynek borzalmain felhördült a civilizált világ.⁷

Magyarország és Itália már legyőzve hevert 1849-ben. Hátra volt még a németországi Habsburg-hegemónia visszaállítás. Frankfurt liberálisai már szétszéledtek a német egységhez fűződő reményeikkel együtt. De maradt még egy komoly ellenfél: Poroszország. Schwarzenberg nem óhajtott többé versenytársat tűrni. A nagy játszma most ez volt: a cár — s ha lehet: Franciaország — támogatását biztosítva végleg leszámolni a porosz rivalitással. IV. Frigyes Vilmos, mint ismeretes, Frankfurt kezéből nem akarta és nem merte a német császári koronát elfogadni. De 1849 tavaszán, amíg Bécsét még lekötötte a magyar szabadságharc, a német fejedelmekkel tárgyalva, dinasztikus-konzervatív úton próbált egy „kisnémet” formájú, elég laza szövetségi államot létrehozni, porosz vezetés alatt, Ausztria nélkül, bár vele sem akart szembekeverülni, sőt közte és az új német Bundesstaat között a legszorosabb szövetséget képzelte el.⁸ Ez azonban hamar illúzióknak bizonyult. Magyarország bukásával a kisnémet terv szétfoszlott, és a poroszok volt főbb kliensei, Szászországgal az élükön, siettek átállni Ausztriához. A porosz kormányzat erre egy „szűkebb körű” unió létrehozásával kísérletezett, amely Közép-Németország kisebb államait fogta volna össze porosz vezetés alatt. Schwarzenberg viszont olyan „nagynémet” megoldást akart keresztülvinni, amely egész Németország haderejével biztosította volna Ausztria veszélyben forgó birtokait Itáliában és Magyarországon: a német Bund élén héttagú direktóriummal, amelyben Ausztria vezetése alatt vesznek részt Poroszország és a német „középhatalmak”. Az utóbbiak (Szászország, Bajorország stb.) támogatását el is nyerte. Míg a porosz uniósok Erfurtban készültek összeülni, Ausztria és a Bund hívei Frankfurtban tanácskoztak. A hessen-casseli incidens (hogy bajor vagy porosz csapatok ültessék vissza az elűzött, reakciós fejedelmet) már a fegyveres konfliktus veszélyét idézte fel a két tábor között. Az adott feltételek között azonban Schwarzenberg alighanem keményebb diót is megroppantott volna, mint az ingadozó IV. Frigyes Vilmos, aki utóbb zavart elmével végezte életét, és mint az a

⁷ Schwarzenberg politikájának kalandor, cinikus vonásaira l. újabban ROBERT A. KANN: *The Multinational Empire*. II. New York, 1950. 66. Két biográfusa reakciós szemszögből, kritikátlanul magasztalja a herceget: EDUARD HELLER: *Mitteuropas Vorkämpfer Fürst Felix Schwarzenberg*. Bécs, 1933. ADOLF SCHWARZENBERG: *Prince Felix zu Schwarzenberg*. New York, 1946.

⁸ H. FRIEDJUNG: *Harcz a német hegemoniáért*. I. Bp., 1902. 2.

porosz udvar, amely a vereségnél is jobban irtózott attól, hogy a magyar és olasz forradalmat próbálja új lángra lobbantani ellenfele hátában. Ausztria megszerezte a cár támogatását, és ultimátummal térdre kényszerítette Poroszországot. Az új porosz kormány 1850. november 29-én kénytelen volt aláírni az olasz egyszemélyi, felhagyni az unióval, elfogadni Ausztria feltételeit.

Igaz: Schwarzenberg nem tudta elérni végső célját: annak a Habsburg-vezetés alatt egyesült, 70 milliós közép-európai nagynémet hatalomnak a megteremtését, amely Hamburgtól Erdélyig egyetlen hatalmi tömb keretébe fogta volna össze, mind gazdaságilag, mind politikailag, valamennyi német államot és az egész Habsburg-monarchiát. Mint 1849-ben, most, a német fejedelmek drezdai konferenciáján, 1851 első hónapjaiban sem tudta kierőszakolni, hogy a Habsburg-monarchiát teljes egészében, minden részével — tehát Magyarországgal is — együtt vegyék fel a Bundba, amelynek megszületése: 1815 óta csak az örökös tartományok: a szűkebb Ausztria és Csehország voltak tagjai. Schwarzenberg nem a német nacionalizmust, hanem a Habsburg császári hatalmat akarta szolgálni. Tervéből azonban egy roppant méretű német hatalomnak kellett kibontakoznia. Olyan reakciós vezetésű hatalomnak, amelynek torkából Magyarország még sokkal nehezebben tudott volna kisiklani. Akkorának, amekkorát egyik külső nagyhatalom sem tartott kívánatosnak. Sem Anglia, sem Franciaország — amely sietve a kisebb német államok védelmezőjének régi mezébe öltözött —, de az egyébként teljes súlyával Bécs mögött álló cári Oroszország sem. I. Miklós tudatta Schwarzenberggel, hogy ebben a kérdésben nem hajlandó öt Franciaországgal szemben támogatni. Így a porosz ellenzéknek nem volt nehéz dolga Drezdában. Bécs kénytelen volt megelégedni a Bundnak s benne saját vezető szerepének a régi, 1815—1848 közötti formában való helyreállításával.⁹ Tegyük mindjárt hozzá, hogy a további próbálkozások során Poroszországot német gazdasági vezető szerepétől sem tudta elűzni. Bruck osztrák kereskedelemügyi miniszter gazdaságilag próbálta az új, nagy Mitteleuropa egységét megteremteni, már Schwarzenberg idején, majd annak halála (1852) után is. Az első lépés Ausztria csatlakozása lett volna a német Zollvereinek, amely mindaddig porosz vezetés alatt kapcsolta vámegységbe a német Bund legnagyobb részét, Hannover, a Hanzavárosok és — főleg — Ausztria kivételével. Poroszország azonban a végsőig ellenállt. Még a Zollverein feloszlására is inkább hajlandó lett volna, semhogy Ausztriát beengedje. A délnémet kormányok hajlottak ugyan egy ideig arra, hogy Bécs mellett kössék le magukat, de a délnémet burzsoáziát sokkal izmosabb érdekek fűzték már a Zollvereinek, semhogy az az álláspont szilárd és tartós lehetett volna. Ausztria kívül rekedt a német vámunión, és nem ért el többet egy osztrák—porosz kereskedelmi egyezménynél, 1853. februárban, ami már szinte veregségnek számított.¹⁰

⁹ Schwarzenberg nagynémet tervére és annak nemzetközi akadályaira I. ADOLF BEER: Die deutsche Politik des Fürsten Schwarzenberg bis zur Dresdner Konferenz. Historisches Taschenbuch, 6. sorozat, 10. évf. Lipcse, 1891. HEINRICH FRIEDJUNG: Österreich von 1848 bis 1860. II/1. Stuttgart—Berlin, 1912. R. J. SONTAG: Germany and England, 1848—1894. New York, 1938. A. SCHARFF: Die europäischen Grossmächte und die deutsche Revolution, 1848—1851. Lipcse, 1942. Újabb: R. A. KANN i. m. II. 72, és általános, európai keretben: CHARLES POTHAS: Démocraties et capitalisme, 1848—1860. (Peuples et civilisations XVI). Paris, 1941, 161. sk. V. POTIEMKINE: Histoire de la diplomatie. I. Paris, 1946. 426. PIERRE RENOUVIN: Le XIXe siècle. I. De 1815 à 1871 (Histoire des Relations internationales V). Paris, 1954, 211. sk. JACQUES DROZ: Histoire diplomatique de 1648 à 1919. Paris, 1959², 362—370.

¹⁰ Az előző jegyzetben id. munkák mellett I. A. GARTNER: Der Kampf um Zollverein zwischen Oesterreich und Preussen, 1849—1853. Berlin, 1916. RICHARD CHARMATZ: Minister Freiherr v. Bruck, der Vorkämpfer Mitteleuropas. Sein Lebensgang und seine Denkschriften. Lipcse, 1916. A. DOPSCH: Mitteleuropa. Ein Problem Altösterreichs, 1849—1856. Österreich 1917, 1. füzet, 16—37. (Az első világháború alatti Mitteleuropa-irodalom hatása alatt). HENRY CORD MEYER: Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815—1945. Hága, 1955, 16. sk.

Visszatekintve fölfedezhetjük mindebben eljövendő kudarcok előjeleit. De akkor nem ezek, hanem a Habsburg-hatalom mutatós sikerei voltak szembetűnőek. És függetlenül attól, ami nem sikerült: Ausztria nagyhatalmi pozíciója, itáliai és németországi uralma helyreállt. Ez az erő nyomasztó súllyal nehezedett a leverte Magyarországra, fojtogatóan, s szinte úgy látszott: elmúlhatatlanul. Egyik politikai emlékirónk szerint ez időben „a magyar vezető férfiakra, többé-kevésbé magára Deák Ferencre is átragadt” az a tévhit, hogy „az osztrák abszolút monarchia külpolitikái és katonai helyzete megrendíthetetlen alapokon nyugszik.”¹¹ Deák nézeteiről keveset tudunk ekkor. A nemzetközi viszonyok ilyen tükröződése azonban kétségtelenül kimutatható az egykorú magyar politikai irodalomban.

2. A magyar politika és Eötvös

1848 tavaszának nemesi vezetése „nagy magyar” külpolitikája az ellenforradalmi támadás kibontakozásával kettéágazott. Az egyik irány az önvédelmi harcon át eljutott az 1849-ben kimondott függetlenségig, a Habsburg-monarchiával való végleges szakításig, amiben a radikális-köztársasági erők támogatására is számíthatott. Ugyanakkor azonban, ha voltak is jó irányú, de következtelen és elkésett próbálkozásai, nem tudta valóban megoldani a hazai más népekkel való összefogás kérdését és vele az alapvető ellentmondást a nemzeti szabadságról vívott harc és a saját nacionalista hegemoniához való ragaszkodás között. Ezt az irányt folytatta és próbálta utóbb az ellentmondásból kiemelni a Kossuth-emigráció, mint az idehaza elnémitott függetlenségi politika szóvivője. A másik irány, amelyben fokozottan kifejezésre jutott a birtokos nemesség már 1849 tavaszán érezhető jobbratulódása, az ellentmondást más-ként készült megoldani. Inkább a függetlenség követeléséről mondott le, felismerve, hogy „a dinasztia és Ausztria nagyhatalmi állása szoros junktimban van a magyar földbirtokos uralkodó osztály hatalmi pozícióinak megőrzésével”.¹² Alapul vette a Habsburg-monarchiát, nemcsak a bukás, az adott hatalmi, nemzetközi erőviszonyok, hanem, mindezek mögött, a birtokos nemesi osztályérdekek miatt. Nemcsak azért, mert Ausztria a cári nagyhatalom ellensúlyának szerepét kapta és a nyugati nagyhatalmak ragaszkodtak fenntartásához, hanem azért is, mert új, nemzeti felkelés a magyar és nemzetiségi néptömegek forradalmi mozgósítását igényelte volna. Nemcsak külső veszedelem ellen tartott igényt a Habsburg-hatalom segédeszközeire, támogatására, hanem végső fokon azért, hogy a soknemzetiségű ország elnyomott osztályai és nemzetei fölött megszilárdítsa uralmát. Lényegében véve ez lesz majd 1867 útja. A megoldás formája csak lassan alakult ki, a Habsburg-hatalom nemzetközi pozíciójának megingása után. Bizonyos előkészítő elemei azonban megtalálhatók már Eötvös és Kemény röpirataiban az ötvenes évektől. Eötvös és Kemény nem egészen ugyanazt képviselte. Közülük csak Kemény lépett fel Széchenyi követőjeként. De mindketten — ha nem is egyformán — közelálltak Széchenyihez 1848-ban és részben utóbb, az ötvenes években is. És 1849 után mindketten túlmentek a Habsburg-birodalomhoz való alkalmazkodásban azon, amit a közép-nemesség zöme elfogadni hajlandó volt.

Eötvös már 1848 végén, Münchenben egy olyan mű vázlatát készítette el, amelyben a közelmúlt elemzésével a „kiutat” akarta megmutatni. Ez lett volna az ő „Forradalom Után”-ja.¹³ A vázlat a polgári liberalizmus szemszögéből végképp elutasítja a forradalmat. Hangúlyozza, hogy a Habsburg-monarchia erős „külső állása” valóban „egész Európa érdekében” szükséges (indokolásul e címszavakat adja meg: „keleti kérdés”, és: „Oroszország”), és ennek kedvéért belemenne a kül-, had-, pénz- és kereskedelemügy közös kezelésébe, „békés kiegyenlítést”

¹¹ HALÁSZ IMRE: Egy letűnt nemzedék. Bp., 1911, 181—182.

¹² HANÁK P.: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. Történelmi Szemle, II: 1959, 1—2. sz.

¹³ SÓTÉR ISTVÁN: Eötvös József. Bp., 1952, 288—292.

szeretne (a szabadságharc kellős közepén), és érveket keres az abszolutista-centralista törekvések ellen is, — aligha véletlenül éppen a Schwarzenberg kormányra kerülését közvetlenül követő időben, ha ekkor még a Windischgrätz-féle feudális-arisztokrata föderalizmus volt is előtérben. A müncheni vázlat első, 1848-at tárgyaló része kidolgozatlanul maradt. Második részéből nőtt ki Eötvös nagy munkája a XIX. század eszméiről, és még az elején, ezzel rokon röpirata a nemzetiségek „egyenjogúsításáról” a Habsburg-monarchiában. E röpiratban¹⁴ Eötvös — honfitársai megdöbben, hideg hallgatása közben — már egészen alapul vette, amit változhatatlannak vélt: a szabadságharc leveretése utáni helyzetet, az új osztrák összbírodalmat (központi kormánnyal és közös birodalmi gyűléssel), és csak azon belül próbált — persze hiába tartományi beligazgatást kérni Magyarországnak. A nemzeti függetlenség igényének szempontjából e kérés kevesebb a hallgatásnál. Annál kitartóbban érvelt azonban Eötvös Magyarország „történeti” egysége s benne a magyar hegemonia védelmében. Az „egyenjogúsítás” jelszavát nemcsak abból a szempontból bírálja, hogy a Schwarzenberg-kormány Magyarország ellen és az ellenforradalmi politika kendőzésére használta. Hosszan fejtegeti, hogy ha Magyarországot bosszúból etnikai alapon osztják fel, azzal az egész Habsburg-monarchia felbomlását készítik elő, hiszen annak — a magyarokon kívül — minden nemzetisége rokonra talál a határokon túl. Mivel pedig „egy nagy állam meglelte azon a helyen, amelyet az osztrák monarchia elfoglalt, európai szükségesség”, s mivel „Európa é részén csak úgy lehetséges nagy állam, ha mindazon néptörödékeket, amelyekből az osztrák monarchia áll, egy egészévé egyesítik”, itt nyilvánvalóan a nemzeti jogok fogalmát kell módosítani. Először is az egyes országok (= uralkodó nemzetek) „történeti” jogát kell figyelembe venni, összeegyeztetve a monarchia egységével, az egyéb nyelvi igényeket pedig csak a történeti kereteken belül hozni összhangba a történeti jog és a monarchiai egység elvével. Az elképzelés az egész monarchiának szól, de nem nehéz mögötte a „történeti” Magyarországot, a magyar hegemonia védelmét felfedeznünk.

Mindehhez az elméleti megalapozást a század uralkodó eszméiről az ötvenes évek elején írt művében dolgozta ki Eötvös.¹⁵ Ebben, ha nem is mondja ki nyíltan, a Habsburg-bírodalom számára próbált olyan elvi alapvetést, tervet fogalmazni, amely lehetővé tenné alkotmányos, polgári-liberális monarchiává fejlesztését, és azt, hogy a nemzeti érdekek valamivel több levegőhöz jussanak. Szövegén nem egyszer nagyon érezni, hogy Bécs előtt érvel, az ellenforradalmi kormányzatot szeretné meggyőzni arról, hogy e tervek nem ellenzik, sőt megszilárdítják, alkotmányos formában, az erős monarchiát mint a cári hatalom ellensúlyát, s hogy a „történeti” joggal összenőtt nacionalizmus alapján véve konzervatív erő, s így a centralizációt nyugodtan át lehetne törni a históriai egységek nemzeti önkormányzatával.¹⁶

Főlösképes vitába szállnunk azzal az illúzióval, hogy az önkényes hatalom, ha szépen és saját érdekében kéri, szívesebben vedlik át alkotmányos kormányzattá. A kérdés itt inkább az, hogy Eötvös hogyan jutott el akkor *ilyen* mértékben az összbírodalom elvi elfogadásához. Az okok közt nyilván ott szerepelt a Habsburg-bírodalom nyomasztó nemzetközi pozíciója is, illetve annak tükröződése Eötvös véleményében. A liberális burzsoázia forradalomellenessége és főleg 1848 utáni maghasonlása már eleve ebbe az irányba tolta őt. De ha pusztán ez szülte volna Eötvös álláspontját, akkor miért változott meg programja utóbb, éppen Ausztria nemzetközi helyzetének fordulásakor? 1860 óta Eötvös már a dualizmust igyekezett a német kérdés

¹⁴ (Eötvös J.): Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich. Von N. N. Pest, 1850.

¹⁵ Eötvös J.: A XIX. század uralkodó eszméi és befolyásuk az álladalomra. I. Bécs, 1851. II. Pest, 1854.

¹⁶ SÖTÉR I. i. m. 293—316. helyesen utal Eötvös visszariadására a forradalomtól, meg arra, hogy műve a Habsburg-monarchia számára készült. A kép még árnyaltabbá válik azonban, ha figyelembe vesszük a Schwarzenberg-féle politikát és azt, hogy Eötvös nemcsak általában érvel a központosítás ellen a forradalom veszedelmével, hanem konkrétan az abszolutista centralizmus ellen!

jövőjének elemzéséből kikövetkeztetni, visszautasította a birodalmi tanácsba történt meghívását, és újra valamivel közelebb került saját múltjának haladó célkitűzéseéhez, ami miatt még annyi csalódás várt rá utóbb, 1867 liberális, de nem demokratikus államában.¹⁷ A leginkább változó fraktor itt, Eötvös nézeteiben, a Habsburg-hatalom nemzetközi pozíciója. Ennek meg-ingásával kezd Eötvös újra felszabadultabban tájékozódni, és ennek rendeli alá magát csüggedten, amikor az ötvenes évek elején még azt hiszi róla, hogy elmúlhatatlan. Állandó faktor viszont a ragaszkodása a magyar hegemoniához, a soknemzetiségű államkeretben, — a nacionalista hegemoniához még akkor is, ha ezen belül ő, teljes szubjektív őszinteséggel, jóval több nyelvi engedményt és mozgási lehetőséget képzelt el mások számára, mint amennyit utóbb a sovinizmus valósága megadott nekik.

3. Kemény és Széchenyi

A jobbratulódó polgári-nemesi politikának Széchenyihez kapcsolására Kemény Zsigmond tett kísérletet. Már 1849 végén, hadbírószági kihallgatásakor, „Széchenyi-pártnak” nevezte — és egyúttal az ökonzervatívoktól is elhatárolta — a volt békepártot. 1850 elején, szintén a hadbíró-ság számára — mint Pulszky mondta: a békepártiak ügyvédjeként — készített „emlékiratá-ban” csak néha, messziről idézte fel Széchenyi alakját.¹⁸ *Forradalom után* c. röpiratában azonban (1850) már világosan látni, mint igyekszik Széchenyit igazolni és mindjárt annak bizonyítására felhasználni, hogy Magyarország nem azonosítható a forradalmi, függetlenségi politikával.¹⁹ Kemény szerint „Magyarországnak szorosabb viszonya a monarchiával bevégzett tény”, — ő már eleve nem hitte, hogy „győzelem esetében mint független ország fennállhassunk, s hogy megengedhesse Európa e győzedelmet”. Ausztria nagyhatalmi létéhez roppant nemzetközi érdekek fűződnek, nélküle az „európai súlyegyen hosszasan fönttartható nem volna”. Ezzel a külpolitikai helyzettel kell számolnunk. A magyarok hát ne ábrándozzanak. „Sokan a küldiplo-matiát hiszik panaceáknak”, Angliától, Törökországtól, a németektől várnak valamit. Ez „légvárépítő politika”. El kell fogadni a „szükséges” keretek közt a birodalmi egységet, „mely nélkül Ausztria nagyhatalmasság nem lehet”, és ezen belül képviselni a magyar érdekeket. Eötvös is a bukás utáni helyzet alapján és forradalom-ellenes oldalról érvelt, de mégis inkább a bécsi politika ellen próbált védekezni. Kemény főleg azzal megy túl rajta, hogy 1848-ra és előzményeire kitérve, a magyar politika balszárnyát támadja. Persze ő is érvel Bécs felé azzal, hogy „aki a monarchia fönmaradását” szíven hordja, annak „a magyar nemzet érdekeinek elő-segállítására kiváló gondot kell fordítania”, meg hogy a „történeti” alapon álló magyar nacionaliz-mus konzerváló erő, hiszen „az osztrák monarchiában lakó népfajok közül csak a magyar nem terjed a birodalmi határokon túl”,²⁰ míg a többiek „erősebb érdekei e határokon kívül feksze-nek”, és hogy a rossz belpolitika Ausztria nemzetközi szerepét is megbénítja. Kemény a fő célok közé emeli a fennálló társadalmi rend védelmét, és tagadja a magyar nép forradalmi törekvéseit. Mindez nyilvánvalóan taktika is a hatalom megnyugtatóására, hogy ne féljen új forradalomtól, és enyhítse a rémuralmat. De olyan taktika, amely egyúttal a polgári nemesség azon tendenci-áját is kifejezi, hogy a forradalomtól elfordulva saját hegemoniájának megőrzése és bizonyos önállóság fejében a Habsburg-hatalommal egyezkedjék. Kemény röpiratát nem forradalom-

¹⁷ Uo. 358—359.

¹⁸ Közlötte BEKSICS GUSZTÁV: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. Bp., 1883, és GYULAI PÁL: Kemény Zs. Tört. és irod. tanulmányai. I. Bp., 1907. Vö. PAPP FERENC: Br. Kemény Zsigmond. II. Bp., 1923, 6—11, a továbbiakra pedig uo. 24—46: A rémuralom korának politikai írója c. fejezet adatait.

¹⁹ KEMÉNY ZS.: Forradalom után. (1850). Összes művei XII. Bp., 1908, 7—203.

²⁰ Ez a magyar politikai szerzőknél — Széchenyinél is — visszatérő megállapítás a cseh és szlovák népnél szláv rokonsága miatt nem vette tekintetbe, hogy szintén egészében a birodalom határain belül élt.

ellenessége miatt fogadta a nemesség felháborodva, hanem elsősorban azért, mert a felajánkozást a negyvenes évek egész védegyeleti és ellenzéki politikájának, magának 1848-nak s mindebben a nemesség saját szerepének, küzdelmének, közelmúlt reményeinek kárhóztatásával kapcsolta össze. Kemény nemsokára maga is úgy látta, hogy ez így nem volt időszerű.²¹ Ezentúl „finomabb érzékkel fogta fel osztálya törekvéseit”.²²

Széchenyiből mindehhez nem a *Hitel* vagy a *Stádium* szerzőjére, hanem Kossuth ellenfelére volt szüksége Keménynek. A *Kelet Népét* és a *Politikai Programtöredékeket* idézi fel: „Most, aki Széchenyi különböző munkáit végigolvassa, meglepetve tapasztalandja, hogy crisisink épen azon stádiumokon mentek át, melyekről ő a kétségbeesés rimánkodó hangján beszélt siket füleknek”.²³ Az utolsó rendi országgyűlésen — olvassuk másutt — csak Széchenyi mert a népszerűtlen feladatra vállalkozni, hogy fellépjen Kossuth ellen. Nem nehéz példát találni arra, hogy Kemény az adott célok érdekében utólag néha magán Széchenyin is túlmenően igyekszik őt Kossuthtal szemben igazolni. Szerinte Kossuth egyszerűen a Széchenyi-féle közlekedési javaslat sikere miatt, ellenhúzásként vetette föl a felelős minisztérium gondolatát 1848 elején, mintha — éppen ekkor! — megszűnt volna a nemzetközi erőviszonyok hatása, amelyet más alkalommal Kemény oly szigorúan igyekszik az olvasó emlékezetébe vésni. Kemény nemcsak helyesli Széchenyi 1848. március 2-i javaslatát (a dinasztia mellé állni, hogy Pestre legyen a Habsburg-monarchia központja), hanem ezt, helytelenül az egész március—áprilisi átalakulással állítja szembe, mintha nem lett volna közben Bécsben, majd Pesten forradalom, és nem változott volna meg a helyzet annyira, hogy már maga Széchenyi is Batthyányt és Kossuthot tartotta helyesnek támogatni. Kemény hibáztatja, hogy 1848 tavaszán nem szabályozták pontosan a „birodalmi összeköttetést” és nem vállaltak részt az államadósságból, de erre akkoriban sem Széchenyi, sem — egykorú cikkeinek tanúsága szerint — maga Kemény sem lett volna hajlandó.²⁴ Nem ez az egyetlen jele annak, hogy Kemény saját egykori álláspontját is módosítva immár egyértelműen Széchenyi mellé áll, de olyan Széchenyi mellé, aki, különösen a jövőre kiható útmutatásaiban, utólag maga is kezd az 1849 utáni Kemény Zsigmondhoz hozzáhasonulni.²⁵ A *Forradalom után* szerint a magyar politikának két mozzanatra kellett vigyáznia 1848 előtt. Először is arra, hogy „az osztrák monarchia Európában első hatalmasságnak megmaradhasson”, azután arra, hogy Magyarország ezen belül építse ki önállóságát. „Neutrális” volt viszont az a kérdés, hogy hol legyen a monarchia központja: „Bécsben-e, midőn főként nyugati hatalmasság marad, vagy Budapesten-e, midőn Kelet támaszpontjának, törvényhozójának és dictátorának kellett volna lenni. . . . Bécs vagy Budapest? mindenik óriás irányokat képvisel a külpolitikában. Egyik kizárja a másikat”.²⁶ Kemény szerint éppen e harmadik mozzanat, a központ-áthelyezése volt Széchenyi „eszméinek iránytűje”. A valóságban persze ez sem volt egészen „nyitott” kérdés. Fontosabb azonban, hogy Kemény nyilvánvalóan túlrajzol olyan vonásokat, amelyek kimutathatók, valószínűsíthetők ugyan valamennyire Széchenyinnél, de — mint a *Még egy szó* vizsgálatából még majd kitűnik — e kiélezett formában és „diktátori” igénnyel már új, másféle célkitűzések tanúi.

²¹ DEGRÉ ALAJOS: Visszaemlékezéseim. II. Bp., 1883, 196. BERZEVICZY ALBERT: Az abszolutizmus kora Magyarországon. I. Bp., 1922, 205. Papp F. i. m. II. 35.

²² LUKÁCS LAJOS: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak, 1849—1867. Bp., 1955, 27—28.

²³ KEMÉNY Zs. i. m. 144.

²⁴ Kemény 1848-as és 1850-es álláspontjának ellentéteit felhasználta ellene egy bírálója: Dokumentált felelet Kemény Zsigmondnak „Forradalom után” című munkájára. Egy megbukott diplomatától. Pest, 1850.

²⁵ MARTINKÓ ANDRÁS: Br. Kemény Zs. pályafordulata. Pécs, 1937, 12—17. Megfigyeli, hogy míg a 40-es években mind Széchenyi, mind Kossuth politikájának elemei kimutathatók Keménynél, 1849-től már „Széchenyiben látja megtestesülni saját új politikai eszméit”.

²⁶ KEMÉNY Zs. i. m. 72—73.

Előbb azonban Keménynek 1850 őszén, a két röpirat között készült Széchenyi-tanulmányát kell még fölidéznünk.²⁷ A régebbi Széchenyi-irodalomnak ez a legnagyobb hatású terméke itt most nem mint történeti elemzés vagy művészi igényű lélektani portré érdekel bennünket, hanem mint politikai irat. Mert ilyen szerepet is betöltött. A *Forradalom után* hiányos fejtegetéseit kiegészítendő, Széchenyi igazolásának, a Kemény által képviselt politikai koncepció Széchenyire való ráépítésének, történeti megalapozásának elméleti munkáját kellett elősegítenie. Ennek nyomai kisebb és nagyobb kérdésekben egyaránt felfedezhetők. Kemény annyira hangsúlyozza Széchenyi — egyébként valóban meglevő — jártasságát Európa dolgaiban, hogy hajlamos a pontosan nem ismert adatok eltúlzására. Őt illeti azon hosszú karriert befutó tévedés apasága, hogy Széchenyi „legalább tizenhatszor” járt Angliában, — mintha őt látogatás nem volna elegendő, ha valaki nyitott szemmel járkal. Nagy elvi jelentőséggel bír már annak pozitívumként való, igen erős kiemelése, hogy Széchenyi szerette ugyan a szabadságot és alkotmányosságot, de ha ez a nemzet érdekébe ütközött, akkor habozás nélkül feláldozta „a szabadság és haladás érdekeit”.²⁸ Tudjuk, hogy a nemesi politikusok szóhasználatában a „nemzet” még elsősorban a volt kiváltságos osztállyal egyértelmű. Feltűnő a harmincas évek Széchenyijének kissé tartózkodó kezelése. Keménynek — mint életírója mondja — „szemébe ötlöttek Széchenyi fellépésének vészes elemei: a kíméletlen támadás a *Világban* s a lázas indítványozás a *Stádiumban*”²⁹, vagyis éppen az olyanféle mozzanatok, amelyek Kemény szemében „tragikai vétségnek” számítottak,³⁰ de amelyekben mi a bátor kezdeményezés és haladás jelét látjuk. A legszembevetőbbben azonban ott érvényesül a tanulmány politikai célzata, ahol a negyvenes évek küzdelmeiről beszél. Kemény többször is visszatér arra, hogy Széchenyi jóslatait mennyire igazolták az események. Azért is hangsúlyozza ezt, mert tudja, hogy Széchenyi éppen e támadásával mennyit ártott annak idején saját népszerűségének. „Már számosan vannak — írja —, akik, ha üres óráikban ez államférfiú irodalmi harcazt a *Kelet Népetől* a *Programm*ig átforgatják, megdöbbenve kérdik magoktól: vajjon azon szívrondító küzdelmek közt írt sorokban... nincse több prófétai lélek... és több ragaszkodás a minden oldalról fenyegetett szabadság s állam iránt”, mint valaha gondolták, amikor hatalomféltést, irigységet, gúnyos haragot véltek csak bennük fölfedezhetni.”³¹ „Most, ha Széchenyinek 1841 óta kiadott munkáit forgatjuk, megdöbbenünk a jóslatokon, melyek betűig teljesedtek”, és amelyek nem misztikus sugallatnak, hanem Széchenyi „bölcs és számító eszének” voltak termékei és az „érzéspolitika, a modor és taktika természetének ismeretén” alapultak.”³² Arra hivatkozva, hogy csak most, a forradalmak után értjük meg igazán, mire utalt Széchenyi: a magyar „érzés-politikus” alakját európai típusa általánosítja, és ezen a címen az 1848-as forradalmárról rajzol lekicsinylő karikatúrát.³³

4. Kemény és a Széchenyi-irodalom

Mialatt Széchenyi önmagával viaskodik, így jön létre az elméleti alapvetés, amelyből a Széchenyit önmaguk igazolására kisajátító, konzervatív-reakciós irányzatok majdnem egy évszázadon át táplálkoztak. Történetírásunkban is nyomon követhető ez a fajta Széchenyi-kultusz, amely hőséből elsősorban a forradalomellenes, fékező, visszatartó, óvatosságra intő voná-

²⁷ KEMÉNY Zs.: Gr. Széchenyi István (1851). Tört. és irodalmi tanulmányok. I. Bp., 1907, 143—343. Első kiadása: CSÉNGERY A.: Magyar szónokok és státusférjak. Pest, 1851.

²⁸ Uo. 163.

²⁹ PAPP F. i. m. II. 17.

³⁰ SÖTÉR ISTVÁN: Kemény Zsigmond történelemszemlélete. A MTA Nyelv- és irodalomtud. oszt. Közleményei, XVII. kötet, 1—4. sz.

³¹ KEMÉNY Zs. i. m. 237.

³² Uo. 325—326.

³³ Uo. 322.

sokat emeli ki, és a húszas-harmincas évek bátor kezdeményezője helyett a negyvenes évek politikai Kasszandráját, a kormányzat felé hátráló nagyurat állítja előtérbe. Szimplább, gyöngébb termékeiben ez az irodalom unalmas és fontoskodó. Borongó, ünnepélyes és frázisokban bölcsekedő grandseigneur csinál ebből a nagyon élő, kétségek és ellentmondások forgatagában is jövő felé törő emberből, akinek legszívesebben észre sem venné szenvedélyes, mozgékony harci kedvét és képmutatást nem tűrő, könyörtelen, drasztikus humorát. A lényeg azonban Szekfű Gyula nagyhatalmú fogalmazásában is ugyanaz marad: Széchenyi a mindenkori forradalom ellen szolgál bástyaként: már nem is a mérsékelt liberalizmus mintaképeként, hanem mint egy másféle, konzervatív, vallásos reformrendszer megalkotója és egyúttal a helyes magyar politika mondhatni időtlen érvényű képviselője, akivel szemben Kossuth és az ellenzékiek éppen ezért lehettek — szerinte — népszerűek, mert a magyar jellem maradándó alaphibái öltöttek bennük testet: az illuzionizmus, a szalmaláng és a könnyű fajsúlyú, nagy szavak politikája.³⁴ Alig valamivel ezután Károlyi Árpád közvetlenül Kemény „felülmúlhatatlan analíziséhez” nyúlt vissza a döblingi hagyaték feldolgozásakor, sőt még misztikusabban írt a jóslatokról. Széchenyi — mondja — „a maga mélyen szántó értelmével és pszichéje talányszerű sejtésével” látnok volt, akinél a „minden illúziótól mentes mérlegelésnek tehetsége mellé még a sejtelen adománya, a jövő megsejtésének, a legnagyobb valószínűség majdnem biztos előrelátásának fakultása is odaszegődik”.³⁵ Talán kellemetlen az „örökös Kasszandra-hang” — írja Széchenyi 48-as naplójáról — „de ha eszünkbe jut, amit Kemény Zsigmond oly remekül kifejtett, hogy mindaz, amit Széchenyi elmélyedő belátása és kérlelhetetlen logikája megjósolt, csaknem ugyanazon sorrendben be is teljesített”, akkor „a szörnyű valóság fog bennünket mellbe ütni”.³⁶

Károlyi tehát, a sor végén, megint csak Keményhez, a sor elejére utalta vissza az olvasót. Bizonyos kétségek azonban már a régebbi irodalomban is felbukkantak.³⁷ Ezek szerint például Széchenyi másféle forradalmat jósolt. Azt jósolta, hogy Kossuth sürgető reformköveteléseivel paraszti, népi forradalmat provokál ki a birtokos osztály ellen, a Grande Peur új, magyarországi változataként, lángokba roskadó kastélyok fényénél. Itt maga Kemény is érzett valami ellentmondást. Magyarázata szerint ez a népi forradalom azért nem következett be, mert a folyamatot félbeszakította a februári forradalom”,³⁸ mintha a nemzetközi forradalmi válság nem éppen ellenkezőleg: kiélezett volna minden ilyen folyamatot! Maga Széchenyi már jóval Kossuth felépése előtt, 1831 augusztusában — a parasztfelkelés nyomán — úgy látta, hogy a jobbágykérdés megoldásához az idő „hosszúra kimérve többé nincs, s ha közelebről nem teszünk egyet mást, bizonyos, hogy a cséplő, kasza, balta, etc. fog tenni”.³⁹ Ez a forradalom — írta pár hónap múlva — „véres fog lenni, mint a francia 1789-iki, ha úgy rohan ránk az idő, mint ott, mikor a legnagyobb résznek semmi politikai existenciája nem volt”, vagyis ha meg nem előzik polgári reformok. És Kossuth volt az, aki ezt az érvelést, főleg 1846 után, valóban fegyverként használta, és aki 1848 márciusában az ellenzék élén a forradalomtól megrémült országgyűlést

³⁴ SZEKFI GYULA: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp., 1920, 1922², utószóval 1934³, 1938⁵. VÖ. SZIGETI JÓZSEF: A magyar szellemtörténet bírálatához. Filozófiai Évkönyv, I. Bp., 1952, 165. sk.

³⁵ KÁROLYI Á. i. m. II. 14.

³⁶ Uo. I. 106—107.

³⁷ Keménnyel szemben FRIEDREICH E.: Széchenyi I. élete. II. Bp., 1915, 173. azt fejtegette, hogy „hiába bámulta az ötvenes évek elkeseredett társadalmát” Széchenyi jóstehetségét, ez „csak vigasztalást kereső, később meg politikai célokra gyümölcsöztetett önáltatás volt”. Másutt viszont (219) bevált jóvendölésekről beszél. A kérdést nem ragadja meg ellentmondásos voltában, s ezért önellentmondásokba jut.

³⁸ KEMÉNY ZS.: i. m. 327. — Gyulai Pál ezért mondta (Kemény Összes munkái IX. előszavában, 2), hogy Kemény tévedett: „Széchenyi másféle forradalomra célzott, mely nem következett be”.

³⁹ Széchenyi levele Wesselényihez, 1831. aug. 26. VISZOTTA Gy.: Gr. Széchenyi I. naplói. IV. Bp., 1934, 202.

tettekre bírva elősegítette, hogy a „gyeplőt” továbbra is saját osztálya: a nemesség tartsa kezében. Angyal Dávid azzal érvelt Széchenyi mellett, hogy a parasztforrádalom éppen e márciusi fordulat miatt nem vált lehetőségből valósággá.⁴⁰ Csakhogy Széchenyi aggodalmai és jóslatai nemcsak általában a parasztfelkelésre vonatkoztak — ilyesmitől akkoriban jösthetségre való különösebb tekintet nélkül az egész birtokos osztály félt —, hanem konkrétan arra, hogy azt Kossuth és az ellenzék politikája fogja kirobantani.

Széchenyi érzékeny intellektusa és idegrendszere valóban sokszor emlékeztet valami finom, nagyerejű készülékre, amely már messziről, nemegyszer végtelenen jelez minden légköri változást, közelgő vihart. De társadalmi feltételei kétségtelenül akadályozták őt bizonyos jelenségek valósághű felismerésében és értékelésében. Az érdekes éppen az, hogy mit mennyire látott meg mégis. Itt persze nem mehetünk bele Kemény bírálatának címén Széchenyi reformkori vonalának elemzésébe. Legfeljebb utalhatunk arra, amit e téren újabb történetírásunk nyújt az olvasónak.⁴¹ Eszerint Széchenyi felismerte a feudalizmus tarthatatlanságát, és utat tört a polgári-nemzeti irányú reformmozgalomnak a harmincas évek küszöbén. Felismerte, hogy a negyvenes évek gyorsuló fejlődése a forradalom lehetőséget idézte fel. Az 1846-tól kialakuló általános forradalmi válságra különösen élesen reagált. Csakhogy a forradalomtól visszariadva gátolni próbálta azt, amiről a marxista történetírás megállapítja, hogy ugrás volt előre a történelemben. Széchenyi megsejtette és támogatta Kossuthban azt a politikai vezetőt, aki, ha nem is tör forradalomra, nem is riad meg tőle, hanem vállalni tudja. Csakhogy ezt a tulajdonságot Kossuthnak nem hibái, hanem erényei közt tartjuk számon. Mindenki másnál világosabban látja Széchenyi, hogy a nemzeti mozgalom erősödése nyomán a negyvenes években egyre növekedett a Habsburg-hatalommal való összeütközés valószínűsége. Nem volt kétsége afelől, hogy Bécs, ha teheti, kíméletlen eszközökkel, önkényuralom, „provizórium” bevezetésével fog ilyen esetben próbálkozni. Azt is látta, hogy Ausztria nagyhatalmi létéhez szívós nemzetközi érdekek fűződnek. Magyarországot — a magyar nemességet — nem tartotta elég erősnek arra, hogy e veszedelmekkel szembeszálljon, és biztos volt abban, hogy minden ilyen kísérletnek bukásba kell torkolnia, annyiival is biztosabb, mivel nem sejtette, hogy a nemzetközi forradalmi válság milyen mértékben fogja Bécset, mind támogatóit megbénítani, és hogy milyen új erőforrások lehetőségét nyitja meg a magyar forradalom előtt. Felismerte Széchenyi a nemzetiségekkel való nyílt konfliktus fenyegetését is, — a magyar nacionalizmusnak ő türelmesebb, feltétlenül haladóbb és helyesebb változatát képviselte. Értelmetlen volna tehát elhallgatni, hogy Széchenyi való, reális veszedelmeket is meglátott a kettős harcban: a Habsburg-hatalom és méginkább a nemzetiségek frontján. Enélkül soha nem lehetett volna hatása a jóslataival operáló, ellenforradalmi érvelésnek. Széchenyi nem abban tévedett, hogy ilyen vagy olyan veszedelmek léteznek. Hanem, amint az újabb Széchenyi-irodalom megállapítja, főleg abban, hogy ezekre való hivatkozással — de, persze, nemcsak ezek miatt, hanem társadalmi feltételei által meghatározott forradalomellenessége következtében, a kapitalizmusnak egy másik, kerülőbb, lassabb, jobban a nagybirtokos-érdekekhez szabott változatát kereste — el akarta rekeszteni a fejlődés 1848-hoz vezető útját, a forradalomét, az egyetlent, amelyen át erőttöbbletbe lehetett jutni a történelmi feladat megoldásához. Egy fiatal kutatónk e sajátos ellentmondást így próbálta definiálni: Széchenyinek „annak ellenére nem volt igaza, hogy a történelem tényszerűen sok tekintetben igazolta sötét pesszimizmusát”.⁴²

A feudalizmus megdöntését, a polgári-nemzeti átalakulást a történelmi fejlődés, közvetlenül az európai forradalmi válság tűzte napirendre. E harcot a soknemzetiségű Habsburg-monarchia — és benne a soknemzetiségű Magyarország — bonyolult, ellentmondásos viszonyai

⁴⁰ ANGAL D.: Néhány Széchenyi-probléma. Tört. tanulmányok, Bp., 1937, 101—103.

⁴¹ VÖ. BARTA ISTVÁN: A Széchenyi-kérdés. Széchenyi István válogatott írásai. Bp., 1959. — Széchenyi István (Halálának századik évfordulójára). Századok, 1960.

⁴² BENCZÉDI LÁSZLÓ: az új magyar irodalomtörténet 1849-ig terjedő kötetének bírálatában. Századok, 1958,

közt kellett megvívni, ahol összefonódott a harc a feudális elnyomás és az idegen uralom ellen. Vajon hol lehet sima átkelőt, megegyezéssel kiutat találni ennyi szikla és ellentétes érdek között, ahol a hazai feudalizmust ezer szál fűzi a Habsburg feudális abszolutizmushoz, amely csak kényszerűségnek enged, és erővel készül visszavenni, amit elveszít? De még ha lehetne is: a történelem harcait társadalmi osztályok vívják, az emberek cselekedeteit és törekvéseit társadalmi feltételeik terelik bizonyos adott irányba, nem valami finoman elgondolt, de ezekkel nem kellően számoló sakkjátszma taktikai szabályai. Így azután meddő és helytelen vállalkozás ilyen kísérletet tenni előre lendülő társadalmi erők s velük a fejlődés megakasztására azon a címen, hogy az adott helyzetben céljaik kockázattal járnak.

Széchenyi zászlója alatt Kemény és majdani utódai könnyebben próbálhattak valami „nemzeti lelkiismeretvizsgálat” igényével fellépni, — éppen azért, mert Széchenyi múltjával, őszinteségével, erkölcsi komolyságával mindenképpen többet képviselt pusztán forradalomellenességnél. Sőt realitásérzékével is, hiszen nemcsak a Habsburg-hatalommal szemben intett „zarándoki önmegtagadásra”, hanem a nemzetiségek, az erőszakos magyarosítás dolgában is. A magyar cserépedény és a szláv és német vasfazék emlékezetes példáját nem volt indokolatlan emlegetni azon magyar nacionalizmus bírálatában, amely egyszerre akart a Habsburg-birodalommal szemben nemzeti szabadságot (önmagának) és más nemzeti mozgalmakkal szemben hegemoniát, egyeduralmat (ugyanígy önmagának). És ha ezután valaki Széchenyi nyomán felidézte a fényes álmokat, amelyekben „Hunnia” magát hintázni szereti, és az öndicsérettől elbizakodott uralmi igényt, — a másik oldalon pedig az agresszivitás mögött rejlő riadalmat, hogy gyengék vagyunk, a sápasztó, komor valót és a nyilvánvaló balsikert, amelyet végzetnek, sors átkának, de nem saját hibáknak szokás tulajdonítani: akkor valóban azt a benyomást keltette, hogy az illúzió nélküli önmegtagadás árán is jobban szereti az igazságot. Szekfű szövegére gondolunk, ahogy azt valaha, ifjú éveinkben olvastuk. Az igazság azonban az, hogy Kemény, s aki őt ezen az úton követte, lényegében véve az uralkodó osztályok szempontjából mérlegelt. „Nemzeti” lelkiismeretvizsgálatának 1849 után arra kellett volna kitérnie, hogy nem történt elég a nép érdekében, az agrárkérdés és a többi hazai néppel való összefogás, a nemzeti kérdés demokratikus megoldása terén. Kemény azonban a birtokos középnemesség oldaláról és éppen akkor számítgatta a mérleget, amikor a nemesi osztályérdekek már egyre távolodtak a haladás irányától. Az „önmegtagadás” itt annyi, hogy ha már választani kell, akkor inkább az országon belüli nacionalista hegemonia megőrzéséért és nem a hegemoniát kockáztatva, a függetlenségért óhajt sikraszállni. Kemény saját korának forradalmi követeléseit ellen érvelt azzal, amit Széchenyiből kiaknázott.

5. Széchenyi és az Alduna : Kemény magyarázata

Így érünk vissza Kemény második röpiratához. A *Még egy szó* általában kevésbé foglalkoztatta kutatóinkat. Bennünket azonban két okból is érdekel. Egyrészt, mert bőven elemzi Széchenyi politikáját, és erre alapozza saját mondanivalóját, másrészt pedig, mert főleg nemzetközi politikai kérdéseket tárgyal. Az első három fejezet, mint láttuk, Széchenyi önvádját cáfolja, illetve reformkori irányvételét igazolja. A negyedik — és legbővebb — fejezet⁴³ is Széchenyiből indul ki, és a végén hozzá tér vissza. Kezdő kérdése, leegyszerűsített fogalmazásban, ez: megfelelt-e Széchenyi iránya oly mértékben a nemzetközi politika szükségleteinek, hogy a történetek ellenére még mindig maradandó érvénnyel bírjon. Az igenlő választ az olvasó egy hosszú külpolitikai fejtegetés formájában kapja meg, a keleti kérdésről. Ebben helyenként ráismerhet Keménynek a Pesti Napló hasábjain 1851. januártól megjelent cikkeire is.⁴⁴

⁴³ KEMÉNY ZS.: *Még egy szó a forradalom után*. Összes művei XII. Bp., 1908, 269—377.

⁴⁴ Így részleteket tett bele Kemény „Az 1850-ik év története s irányai” c. cikksorozatából. Pesti Napló, 1851. jan. 3. — jan. 16., 246—256. sz. Vö. PAPP F. i. m. II. 38—40.

Vajon mit akart Kemény ezzel az elég bonyolódott sikerült elemzéssel? Az mindjárt szembetűnik, hogy itt már abbahagyta a vezeklést, a magyar politika korholását, és elsősorban — bár óvatosan — Schwarzenberg politikájával szemben érvel. Ausztria igazi hivatása — fejtegeti — keleten van. De ezt csak úgy töltheti be, ha felhagy a 70 millió nagynémet tervvel, az egész monarchia bekebelezésével a német Bundba, meg az erőszakos germanizálással, és ha Magyarországnak bizonyos önállóságot ad.

„Mi az osztrák birodalom európai feladata?” — kérdi. Savoyai Jenő valaha azt tanácsolta, hogy a Habsburg-monarchia központját helyezték át Budára, és politikáját irányítsák kelet felé. Ha ezt akkor megfogadják, „most a keleti kérdés nem fenyegetné Európát”. Gentz Frigyes is a politikai súlypont keletre tolását ajánlotta — folytatja Kemény —, 1815 után azonban Bécs figyelme megint csak nyugat, elsősorban Németország felé fordult. 1848-ban ugyan „megvillant azon gondolat, hogy Ausztriának európai jelentősége nem függ oly szorosan németországi szerepével össze”, sőt, hogy „a közép és alsó Duna” erősebb támaszt nyújthat neki. Most azonban — tehát Schwarzenberg alatt — ezt újra kezdik elfelejteni. Vajon még „meddig azonosíttatik monarchiánk szerepe Németországéval?”⁴⁵ A Habsburg-birodalom „valóságos érdekeit” nem változtatták meg az események, ha másra is irányul politikája, amióta „a diplomácia terén gyorsan nyeri vissza nagy részét régi befolyásának”.⁴⁶ Erősen téved, aki azt hiszi, hogy lehet egyszerre németországi és itáliai szupremáciára törni és ugyanakkor döntő befolyást szerezni keleten. Ha az egész monarchiát — 18 millió szlávval — beléptetik a német Bundba, ezzel — mondja Kemény — véget vetnek Ausztria keleti hivatásának. Részben mert ez messzemenően kiélezné a németek és szlávok ellentétét, és eleve Ausztria ellen fordítaná az Észak-Balkán népeit. Részben pedig mert a nagyhatalmak sem tűrnék, éppen az európai egyensúly védelmében, hogy egy ekkora német hatalom kelet felé is kiterjessze befolyását. Jobb lenne hát német vonatkozásban 1815 rendszeréhez, a status quohoz visszatérni.⁴⁷ Persze Kemény is tudta, hogy annak idején e rendszer is mennyire lekötötte a Habsburg-politika erőit a német és itáliai hegemonia kérdésével. De ez volt az, amit a szöveg írásakor, 1851 első felében, a drezdai konferencia időszakában, a Schwarzenberg-féle külpolitikával szemben javasolni mert, és ami egyébként, mint láttuk, valóra is vált.

De Ausztria akkor sem teljesítheti keleti hivatását — olvassuk tovább —, ha magát kizárólag német államnak tekinti, és germanizálással próbálkozik,⁴⁸ s egyebek közt azzal, amiről az egykori sajtó is sokat írt, hogy a német kivándorlást ide irányítva Magyarországot németekkel telepítse be. Kemény érvei (pl. az, hogy nálunk már minden földnek van gazdája) láthatólag a birtokos nemesség szemszögéből fogalmazódtak,⁴⁹ de ez mitsem változtat azon, hogy minden ilyen akció a helyben élők nemzeti fejlődésnek érdekeit fenyegette volna. Kemény szerint egyébként a Duna középső medencéjét nem egyszerűen magyar- vagy szlávgyűlöletből, hanem azért akarnák németté tenni, mert aki itt „uralkodik, az fog határszéleinken túl s a Duna torkolataig mindenütt alakítani, változtatni és hódítani”.⁵⁰ Ez a németesítés azonban nem sikerülhet. Erőszakkal is hiába próbálnák. A „leggondatlanabb ballépés” volna ezzel a szlávokat s velük Oroszországot felingerelni és az összeütközésig élezeni a német—szláv viszonyt, ami az európai hatalmaknak sem állna érdekében, de Ausztria keleti befolyását is tönkretenné.⁵¹

Márpedig a keleti viszonyok nem soká maradnak változatlanul. A balkáni nemzetek fejlődésével, önállósági törekvései el „menthetetlenül vége van az európai török biroda-

⁴⁵ KEMÉNY Zs. i. m. (Még egy szó) 270—271.

⁴⁶ Uo. 273, 277.

⁴⁷ Uo. 305—306.

⁴⁸ Uo. 326.

⁴⁹ Uo. 308. sk.

⁵⁰ Uo. 314.

⁵¹ Uo. 318—321.

lomnak, melyet száz ötven év óta már csak a nagyhatalmak féltékenysége tart fön(n)”.⁵² E kérdésre már Eötvös is utalt röpiratában. Most Kemény részletesen kifejti, hogy ez az egész európai politikát érdekli, de különösen Ausztriát, amely „saját belnyugalmának érdekébenél fogva is” leginkább hivatva van arra, hogy nemzetközileg a főszerepet vigye Konstantinápolyban, hiszen részben ugyanazon népeken uralkodik, mint a Porta.⁵³ Ha ezt nem vállalná, angol vagy orosz befolyásnak engedné át a teret. Anglia saját iparának gyarmatává tenné Törökországot, és elzárna a keleti piacot az osztrák és német ipar elől. Olyan hegemoniára jutna a Földközi-tenger medencéjében, hogy Itáliából is kiszorítaná Ausztriát, és magához ragadná az irányítást az olasz nemzet fölött, amely — idézi Kemény az osztrák Ficquelmont véleményét — exponált földrajzi helyzete miatt nem tudná függetlenségét tartósan megvédeni.⁵⁴ Kemény láthatólag tisztában volt azzal, hogy komoly angol érdekek irányulnak nemcsak a török, hanem — Ausztriával szemben — az észak-itáliai piac felé is. De nyilvánvalóan rosszul ítélte meg az olasz nemzeti fejlődés erőit, illetve igyekezett Bécs számára a keleti főszerep vállalását minél könnyebbnek feltüntetni (pl. hallgatva a már meglevő konstantinápolyi angol pozícióról), elmulasztásának várható következményeit pedig minél ijesztőbbnek.

Ijesztésre különösen a cári politika balkáni ambíciói voltak felhasználhatók. Persze, csak módjával, mert Ausztria ez időben szövetségese volt a cári hatalomnak, Schwarzenberg épen Oroszországra támaszkodva igyekezett a német hegemoniát Bécs számára biztosítani. Kemény azonban, óvatos fogalmazásban, utalhatott a Habsburg-hatalom és a cári politika érdekellentéteire is, hiszen ezzel a balkáni vonatkozásban az osztrák politika egyik, ha pillanatnyilag nem is uralkodó, de egyre erősödő irányzatára apellált.⁵⁵ A cári kormány — kezdi — sokkal okosabb, semhogy Ausztriát vagy Poroszországot gyengíteni vagy saját uralmi rendszerét nyugat felé terjeszteni próbálná. Még — Kemény szerint — Konstantinápolyt sem akarja elfoglalni, mert e „vakmerő kísérlet” az európai hatalmak helytelenítésével, de elsősorban az angol tengeri erő leghatározottabb ellenállásával találná magát szemben, hiszen ezáltal Anglia „egész ázsiai kereskedése csalhatatlanul semmivé volna téve”.⁵⁶ Az azonban feltétlenül célja a cári politikának, hogy döntő politikai befolyást szerezzen a Porta román és szláv tartományai fölött, és ezeket, saját protektorátusa alatt, szerb típusú önállósághoz segítse, ami elkerülhetetlenül visszahatna a Habsburg-monarchia délszláv és román alattvalóira is. A cári Oroszország pedig támasza ugyan Ausztriának „egy nyugat-európai coalitio vagy forradalmi mozgalom ellen”, de „állandó felsősége” a Baltikumtól Konstantinápolyig már veszedelmes volna, és Közép-Európát „oly szakadozotttságban tarthatja, oly alárendelt viszonyok közé süllyesztheti, melyekben a német elem... hivatása lassanként megszűnni fogna”.⁵⁷ A vezető szerepet tehát Bécsnek kell délkeleten megszereznie. Valaha, 1848-ban Kemény a cárizmus, pánszlavizmus elleni német szövetséget propagálta.⁵⁸ Most a német-szláv viszony semlegesítését. Ausztria szerinte csak úgy töltheti be keleti hivatását, „ha a Duna középvölgye mintegy neutrale terrenumnak marad a két irány közt”, vagyis abbamarad a germanizálás. „Valamint Magyarország Ausztria nélkül fel nem állhat, ugy Ausztria Magyarország bizonyos mértékű közjogi önállósága nélkül nem fejlődhetik ki egészen”. A Habsburg-hatalom a „magyar államiság útján” tud keletre hatni.⁵⁹

⁵² Uo. 222, 279—281.

⁵³ Uo. 283.

⁵⁴ Uo. 288.

⁵⁵ PAPP F. i. m. II. 44. erre nem gondol, mikor azt írja, hogy ez „elég merészség volt Keménytől”.

⁵⁶ KEMÉNY Zs. i. m. 288—297.

⁵⁷ Uo. 197—303.

⁵⁸ KEMÉNY Zs. és CSENGERY A. politikai programcikke. Pesti Hírlap, 1848. máj. 16, 57. sz.

⁵⁹ KEMÉNY Zs. i. m. 327—328.

Aligha lett volna érdemes e fejtegetéseket ily részletesen nyomon követnünk, ha nem rejlene bennük több, mint egy-két falrahányt borsóként hatástalan érv a Schwarzenberg-féle politika ellen. Kemény azonban felismerhetően egy újféle magyar elképzelés érdekében apellál a keleti politika mozgósításához fűződő osztrák gazdasági és politikai érdekekre. Gyanúkat csak fokozza az a módszer, ahogy koncepcióját — minden eddiginél határozottabban — Széchenyire igyekszik ráépíteni. Szerinte Széchenyi alapeszméje az volt, hogy Magyarország alkalmassá tegye „közvetítőnek Kelet és Nyugat közt”. Reformtörekvéseinek „alapja rendült volna meg”, ha Ausztria „leveszi kezét a keleti ügyekről”. Magyarországot fölemelve idővel „a monarchia valóságos központjává válandunk, s ... mindinkább a mi érdekeink fognak a monarchia belkormányzásában és külviszonyaiban elhatározók lenni”.⁶⁰ Magyarország és a birodalom érdekei akkor vágnak össze, „ha a bécsi kabinet politikája kelet felé fordul s az Al-Dunára veti fő támpontját”. Széchenyi tehát — még mindig Kemény szerint — azért akarta az elmaradt Magyarországot megreformálni, hogy az vállalni tudja e „közvetítő” szerepet és keleti politikát, amelyről nem tudni: „terjeszkedési vagy önvédelmi tekintetből fontosabb-e”. Reformterve „azon meggyőződésre épült”, mint egykor Savoyai Jenőé.⁶¹

Fölösleges annak a fejtetőre állított okoskodásnak cáfolatába bocsátkoznunk, hogy Széchenyi a keleti politikából következtette volna ki a reformmozgalom megindításának szükségességét. Savoyai Jenőt sem sikerül a magyar nacionalizmus Széchenyi-féle változatának és a vele kapcsolatos politikának ősapjaként elképzelnünk, főleg ha ismerjük az ő keleti birodalmi terveit. Széchenyi azonban valóban igyekezett Magyarország súlyát növelni a monarchián belül és kezdeményezően fellépni délkelet felé. Ha sikerül megállapítanunk, mi a különbség az eredeti Széchenyi-program és annak Kemény-féle változata között, akkor rá kell bukkannunk az 1849-től jobbrakanyarodó nemesi külpolitika alap gondolatára.

6. Széchenyi és az Alduna : a valóság

Széchenyi az 1830-as évek elején széles nemzetközi keretben, nagy tevékenységet fejtett ki a Duna—Fekete-tengeri gőzhajózás megteremtése érdekében. Bécsben, Pesten át új vízi útvonalat készült nyitni — még a vasutak előtt vagyunk! — a nemzetközi forgalomnak Konstantinápoly, a Kelet felé. Mindezzel igazában a magyar terményeknek — a birtokos osztály terményeinek — akart piacot szerezni a vértelen, pangó magyar gazdasági életet akarta a világkereskedelem érhálózatába kapcsolni. S egyúttal azt is elérni, hogy nemzeti fejlődésünkről tudomást szerezzen a külföld. Kiutat akart törni a nagyvilág felé, amerre lehet. Azért a Duna vonalán, mert úgy látta, hogy a nagy tengerektől távol szinte ez az egyetlen kivezető út elzártágunkból, s ezért hátrányai ellenére „legnagyobb kincsünk” is külkereskedelmi szempontból. Legfőbb hátrányának éppen azt tartotta, hogy kelet felé folyik, a Fekete-tengerbe, iparilag fejletlen vidékeken át, ahol a magyar mezőgazdasági termények nem sok keresletre számíthatnak. De remélte, hogy majd csak lesznek gyáraink s velük olyan iparcikkeink, amelyekre keleti szomszédainknak is szükségük lehet.⁶² Kétségtelen, hogy Széchenyi törekvése, ha mélyére nézünk, objektíve szintén magában rejtette már a délkeleti irányú gazdasági vezető szerep bizonyos igényét. A külföldi iparcikk és tőke a következő évtizedek során mindinkább igyekezett a török uralom alól kibontakozó aldunai államokba behatolni. Az, hogy a Dunagőzhajózási Társaság — amelynek súlypontját, ha nem is nagy sikerrel,

⁶⁰ Uo. 272.

⁶¹ Uo. 373—376.

⁶² L. Széchenyi nyilatkozatait „Néhány szó a Dunahajózás körül” c. cikksorozatában, főleg: Társalkodó, 1834, 78. sz. és 1875, 33. sz. ZICHY A.: Gr. Széchenyi I. hírlapi cikkei. I. Bp. 1883, 51, 84—90.

Széchenyi Pestbudára igyekezett áttolni —, tehát egy közös bécsi—magyar vállalkozás kezdeményezte és rendezte be végig az Aldunán a gőzhajó-forgalmat, előnyös pozíciókat biztosíthatott a Monarchiának és benne Magyarországnak egy kialakuló versenyben. Széchenyi maga is a magyarnak szánta az előbb indulók, gyorsabban haladók előnyét, a vezető szerep egy változtatát. De úgy, hogy az új vállalkozásban előnyösen legyenek érdekelve a szerb és román államalakulatok is, amelyek közvetlen vezetőivel — Obrenović Miloš szerb és Ghika Sándor havasalföldi román fejedelemmel — saját kezdeményezéséből, látogatások útján, közvetlen és jó személyes kapcsolatokat épített ki. Ez ebben az időben mondhatni magában álló kísérlet a magyar reformmozgalom oldaláról. Az is figyelmet érdemel, hogy Széchenyinek e kapcsolatokkal foglalkozó írásaiban nyoma sincs annak a fölényeskedő, beképzelt és — ne szépsítsük — nemegyszer vérlázító hangnemnek, amely utóbb oly sajnálatosan jellemezte a keleti kérdéssel foglalkozó és a szomszéd népek „civilizálását” a vezetésre „hivatott” magyarok feladatának tulajdonító politikai irodalmat. Tudjuk, hogy Széchenyi ehelyett az együttműködést, a barátságot, és például Miloš előtt a magyar feudalizmus elmaradtságát és ostobaságát emlegette.⁶³

Arról, hogy a török uralom összeomlóban van, helyébe viszont a cári hatalom igyekszik a maga befolyását e népek fölé kiterjeszteni, Széchenyi csak a naplójegyzeteiben szólt ez időben. „Az oroszok — írta 1830 őszén, szerbiai útja alkalmából — kezükben tartják Havasalföldet, támogatják Szerbiát, — mi viszont a monarchikus címerben viseljük ezek meg Bosznia és Bulgária pajzsát! Gyakorlat és elmélet!”⁶⁴ A negyvenes években valamivel már tovább ment, de nem sokkal, ha az új feltételekhez, a liberális ellenzék határozottabb állásfoglalásához mérjük. Kossuth Pesti Hírlapja, míg az egyik oldalon a nemzeti ipart védte az osztrák—cseh ipar túlereje ellen, a másik oldalon az aldunai fejedelemségekben látta meg azt az eljövendő agrárpiacot, amelyet a sors helyezett a magyar ipar szomszédságába. S igen erőlesen foglalt állást a cári hatalmi expanzióval és balkáni politikával szemben is, amelynek egyébként éppen ez időben (1842) nem kis szerepe volt az Obrenović és Ghika bukásához vezető szerb és román politikai válságban. Széchenyi viszont, a Duna-szabályozás munkálatainak folytatását javasolva az országgyűlési választmányynak, 1844-ben is elismételte, hogy a Duna sajnos „ugy szólván visszásan” folyik. Ahelyett, hogy valahol Hamburgnál vagy legalább Fiuménél érné el a tengert, iparilag elmaradt vidékekkel köt össze. Ezeknek inkább „némi nagyobb industriának gyümölcseire” volna szüksége, „mellyeket azonban Magyarország, fájdalom! még nem terem meg”. Azután a Duna-torkolat sem a miénk. De még ha a miénk volna is: „ne csaljuk magunkat”, a Fekete-tenger „nem sokkal több, mint egy kissé nagyobb tó, melyből szinte nincs odébb jutás, sőt csak menekvés is, kegyelem nélküli”.⁶⁵ A lehetőségekkel azonban, ha korlátozottak is, élnünk kell. Széchenyi ezt politikai indokkal is alátámasztja: „minden kereskedési kombinációkon túlemelkedve tán nem egy hő magyarnak lelkén fogna villanni keresztül: a hazának egykori terjedelmesb határa, s hogy nagy az Isten, roskad a kelet, meg hogy a világi eseményekben némi alig méltatott kis csfra . . . olykor nagyobbra nőtt, . . . mint azt az emberek gyenge szeme legtávolabbrul sejtette volna”.⁶⁶

Kossuth nem egészen alap nélkül írta 1848 nyarán, hogy a magyar—román „konföderáció” gondolatát már régen fölvetette Széchenyi.⁶⁷ Széchenyiben valószínűleg már a harmincas évektől felvillant egy olyan monarchikus szövetség messiás látomása, amely az új, délkeleti nemzeti államokat kapcsolná össze Magyarországgal, ha a török birodalom felbom-

⁶³ MAJLÁTH B. i. m. 177—178.

⁶⁴ VISZOTA GY.: Gr. Széchenyi I. naplói. IV. Bp., 1934, 135.

⁶⁵ SZÉCHENYI ISTVÁN: Magyarország kiváltságos lakosaihoz (1844. júl. 6.). ZICHY A. i. m. II. 324—325.

⁶⁶ Uo. 329.

⁶⁷ KOSSUTH névtelen cikke: Kossuth Hírlapja, 1848. júl. 6. Sinkovics I. i. m. 394.

lanék és helyébe valamilyen más, közös biztonságot nyújtó alakulatot kellene állítani a cári politikával szemben. Magyarország megmaradt volna a Habsburg-monarchia keretében, de — mint Széchenyi mondani szerette — saját tengelye körül forogva, megnőtt jelentőséggel, esetleg egy külön alakulat központjaként. Nem nehéz ráismernünk: ez Széchenyi változata — a távoli lehetőséghez illő, óvatos utalásokban — arról a magyar-központú birodalmi elképzelésről, amelynek 1848-ban és előtte annyiféle, ennél határozottabb formában jutunk nyomára. Blackwell angol ügynök már 1836—1837-ben arra figyelmezteti kormányát és az angol közvéleményt, hogy Magyarország valószínűleg egy hatalmas birodalom magja lesz, Csehországtól a Fekete-tengerig.⁶⁸ Kemény Zsigmond 1837-ben a mohácsi vész okainak elemzésében félreérthetetlenül a jelenre gondolva ítéli el azokat az egykori uralkodókat, akik „ahelyett, hogy mire a nemzet, többek közt csak fekvésénél fogva is meg vala híva, a Duna mentén terjesztenék birodalmuk határait”, Németország „szövevényes viszonyaiba” engedték bevonatni magukat.⁶⁹ Mindezen elképzelésekben szerepet játszott a feudális birodalmi törekvések középkori, kiszínezett hagyománya a magyar kiváltságos osztály politikai-történeti tudatában, a külső piac új, erősödő igénye az árutermeléssel, a kapitalizmus kialakulásával s főleg az iparfejlesztési tervekkel kapcsolatosan, valamint az a törekvés, hogy Magyarország erősebb pozícióhoz jusson a Habsburg-monarchiában, illetve biztosabb védelemben a cári hatalom ellen. A fiatal Pulszky Ferenc Széchenyi javaslataiból kiindulva a harmincas évek végén külön kis munkát írt a Duna-szabályozásról és a keleti kérdéssel. Ebben angol és német gazdaságpolitikai munkákra hivatkozva kifejtette, hogy a cári hatalom eddig mindenkit megelőzött a Fekete-tengeri hajózásban, a Földközi-tenger vidéke búzaigényének kielégítésében. Ezzel szemben állnak viszont a Habsburg-monarchia és Anglia egymással párhuzamos érdekei. De „csak akkor remélhetjük sikerét, ha más hatalom ezt előttünk elzárhatni nem fogja, szóval hazánk külpolitikájának első s fő feladata befolyást nyerni a dunai tartományok felett”. Pulszky szerint a román és szerb fejedelemségek valaha „adót fizettek a magyar koronának”, és „az idők változtak, de kerengésök visszahozhatja őket”. Az ébredező nemzeti mozgalmaktól önmagukban egyáltalában nem félti Magyarországot (legfeljebb a moldovai magyarokról kíván gondoskodni), viszont a délszláv egység eszméjét már veszedelmesnek tartja, mert az „az éjszaki óriás tervezett pán-szláv uralkodásának” velejárója. „Hacsak kereskedésünk jövő életerétől, a Dunától és tengertől megfosztatni nem akarunk”, a pán-szlávizmussal a polgári haladást és azt kell szembeállítanunk, „hogy Nagy Lajos öröksége visszazárland nemzetünkre, s Magyarország még egyszer azzá lesz, mivé ezen király s Corvin Mátyás emelék”: Dunától átszelt, „tengertől kétfelől mosott, szép ország”, egyenesen „Európa szíve”.⁷⁰ A liberális ellenzék, ha hivatkozott is Széchenyi útmutatására, nála mindenestre határozottabban képviselte a keleti kérdéssel kapcsolatos gazdasági (ipari) és politikai (cárizmus, pán-szlávizmus elleni) érdekeket. Kossuth 1848 nyarán már egyenesen arról írt, hogy a Havasalföldre nehezedő cári protektorátus és a belőle következő elnyomás veszedelmétől úgy védhetnénk meg a románokat és önmagunkat, ha magyar követségünk volna

⁶⁸ J. BLACKWELL ezt röpiratban (*A Few Remarks on Our Foreign Policy*, 1836) és egy hosszabb cikkben fejtette ki a londoni Athenaeum hasábjain: 1837, 523—525. sz. Vö. *Fest S.: Angolok Magyarországon a reformkorszakban*. 34—35.

⁶⁹ KEMÉNY ZS.: A mohácsi veszedelem okairól (1837). *Tört. és irod. tanulmányok*. I. Bp., 1907, 12.

⁷⁰ PULSZKY FERENC Töredékes észrevételei a Duna-szabályozás s keleti kérdés iránt. Pozsony, 1840. Német kiadás: uo. 1838. Későbbi emlékirataiban Pulszky nem emeli ki így e mozzanatot, viszont Széchenyi céljait utólag a valóságnál kissé határozottabban fogalmazza meg az ipar kérdésében. Szerinte Széchenyi a Duna—Fekete-tengeri útvonalban látta „az irányt, melyben külügyi politikánk befolyását üdvösségesen terjesztheti ki, hogy kereskedésünk az Aldunatartományokat hódítsa meg a monarchia iparának”. PULSZKY FERENC: *Életem és korom*. I. Bp., 1958, 236.

Konstantinápolyban, és annak sikerülne „a török udvartól megnyerni azt, hogy oláhországi ügyeinek kezelésével bízna meg az ottani magyar consult”.⁷¹ Vagyis a szuverénítés tényleges gyakorlását a Porta gyenge kezéből Magyarország venné át a román földön, a cári hatalom útjába állva, — nem kis vállalkozás!

Keménynek tehát a keleti politikai tervekkel illetően Széchenyi változtatánál sokkal határozottabb mintái is rendelkezésére álltak, főleg 1848 tavaszának magyar-központú birodalmi elképzeléseiben, amelyek akkor még nemcsak Batthyány, hanem Kossuth részéről is a Habsburg-monarchia keretén belül mozogtak. Rájuk azonban 1849 után nem hivatkozhatott. Maradt Széchenyi, aki nem volt „kompromittálva”, és akinek zászljára föl lehetett írni a nemesi politika új kívánságait. Mert ha a kelet és nyugat közti „közvetítés” homályos jel-szavának mögéje nézünk, nyilvánvalóvá válik, hogy Kemény változata tekinthető ugyan a Széchenyi-féle konföderáció egyik — csak egyik — elképzelhető folytatásának, benne azonban egy olyan új momentum kap döntő hangsúlyt, amely 1848 előtt nem volt így előtérben.

7. Nacionalista hegemonia és keleti kérdés

Nem nehéz felismernünk, hogy Kemény röpirataiban és Széchenyi-értékelésében a nyugat-európai burzsoázia forradalomtól való 1848 utáni elfordulásának magyar megfelelője jelentkezik, persze a magyar liberális nemesség szemszögéből és az eltérő, hazai, kelet-közép-európai társadalmi feltételekhez szabott formában. A magyar polgári-nemzeti átalakulást vezető, polgárosodó köznemesség nem a főváros ifjú proletariátusától feltette még elsősorban saját pozícióit, mint a francia burzsoázia Párizs munkásaitól 1848 véres júniusán, hanem a paraszti tömegektől. E tömegek azonban a régi Magyarországon nagyrészt nem magyar népek parasztságának soraiból kerültek ki, és nem magyar nemzeti, nemzetiségi mozgalmak mögé voltak felsorakoztathatók. A magyar polgári nemesség, amely a régi, „történelmi” Magyarországot magyar nemzeti államnak képzelte el, saját vezetése alatt, 48/49 élményei nyomán hegemoniáját kezdte egyre veszélyeztetettebbnek érezni. A népi, forradalmi követelésektől való félelmei így nagymértékben átszíneződtek a történelmi határokon belüli nacionalista uralom feltételeivel, bár 48/49-ben a nemzetiségi mozgalmak az ellenforradalom oldalán jelentkeztek, annak váltak eszközévé. A reformkor politikai irodalmában is sok szó esett már a pánszlávizmus és a cári befolyás veszedelmeiről a hazai szlávokat és román óhitűeket illetően. De a nemesség tulajdonképpen csak 1848-ban döbbsen rá a konkrét szerb vagy román *nemzeti* mozgalmak igazi komolyságára, erejére, és — ami még nagyobb revelációnak bizonyult — a határon belüli és a határon túli szerb és román nemzetrészek kapcsolatának roppant jelentőségére. Kiderült, hogy a Habsburg-monarchia, benne Magyarország, illetve a túloldalon a török birodalom soknemzetiségű államkereteit, mint ég felé törő, fiatal fák, születő nemzetek, és méghozzá részben *ugyanazon* nemzetek feszegetik. Kiderült, hogy a szerb vagy román kérdéssel nem lehet pusztán a határokon belül számot vetni akkor, midőn a határokon túl is e nemzetek élnek, sőt fél-önálló államalakulatokkal is rendelkeznek.

Aligha meglepő, hogy a forradalommal való szembefordulásnak, a nyugat-európai burzsoázia irányvételét követve, először és éles formában éppen Kemény adott hangot: hiszen már előzőleg, a negyvenes években is a „méréselt” liberális politika híve volt, feltette osztálya pozícióit mind népi követelésektől, mind más nemzeti mozgalmak igényeitől, és Erdélyből jött, ahol ez a nemességet fenyegető két veszély nagymértékben egybeesett. Inkább az az érdekes, hogy amint arra történetfelfogásának legújabb elemzése találóan rámutatott⁷²: most az euró-

⁷¹ KOSSUTH id. névtelen cikke, SINKOVICS I. i. m. 392—393.

⁷² SÓTÉR ISTVÁN: Kemény Zsigmond történelemszemlélete (i. m. 85, 98), világos utalásokkal a nemzetközi politika mozzanatának fontosságára Kemény gondolatmenetében.

pai forradalmi mozgalmakat és leveretésüket végigélve aggodalommal ugyan, de kevésbé tehetetlenül, kevesebb tragikus fatalizmussal nézi a jelent és jövőt. Az európai burzsoázia párhuzama nála tudatos: maga hivatkozik arra, hogy a fennálló társadalmi rendet szolgálja, hiszen — írja —, amióta a francia proletariátus 1848-ban harcba indult a „tulajdon” ellen, a további forradalmak célja már „socializmus és a köztársaság”. A francia és a magyar társadalmi viszonyok persze eltérők, ami alkalmat ad Keménynek arra, hogy kétségbevonja és bagatellizálja a magyar nép forradalmi törekvéseit: ez azonban nemcsak ferdtítés, nem is csak taktika Bécs felé, hanem talán annak önkéntelen bevallása is, hogy a nemesség sokkal rosszabbtól félt a forradalom előtt. Ugyanakkor Kemény nagymértékben félti a nacionalista hegemoniát, de a baloldar, a kossuthi politika „versenyítői” és sodrásától megszabadulva aktívabban lép előre, vállalkozni mer a „végzet” felhasználására, a polgárosodás olyan útját körvonalazva, amely, szerinte, nem kockáztatja többé, hanem ellenkezőleg: megóvjva e hegemoniát. Ez az út már kiszámítható a nemzetközi viszonyok, az európai politika alakulásából, ezekkel összefüggésben a Habsburg-monarchia létéből és (Kemény nézete szerint) szilárd hatalmi pozíciójából.

A magyar politika mindkét ága másként vetett számot az új problémákkal 1849 után. Az egyik út az volt, amelyen Kossuth, a függetlenségi politika korolláriumaként, utóbb a dunai konföderáció javaslatához érkezett el. Vagyis: megkísérelni az összefogást a szerb, román stb. nemzeti erőkkel a Habsburg-hatalom ellen, és megegyezéssel, kiegyenlítéssel semlegesíteni a nacionalista ellentéteket. A másik út — s ez Kemény útja is — éppen ellenkezőleg: Az Ausztriával való összefogáshoz vezetett a nacionalista hegemonia biztosítása érdekében. Kemény irreálisnak és felelőtlennek tartotta Kossuth politikáját 1848 körül. Történelmi perspektívában természet szerint a magyar nacionalista hegemoniához való ragaszkodás volt irreális és felelőtlen. Világosan kell azonban látnunk a polgári nemesség alternatíváját: nem egyszerűen a függetlenség állt szemben egy esetleges kiegyezéssel. Függetlenség és nacionalista hegemonia *együtt* megvalósíthatatlannak bizonyult 1849-ben. A függetlenségi politikának, ha komolyan, reálisan vette célját, tudomásul kellett vennie, hogy a nacionalista hegemonia felszámolása valaminő formában elkerülhetetlen. A haladás történelmi perspektívájából nézve, ez természetes. De azon polgári nemesség szemszögéből nézve, amely általában *nem* tudta elfogadni a hegemonia elvesztésének gondolatát, már veszedelmes könnyelműség. A kossuthi politika egyik nagy hibáját 48/49-ben mi a megfelelő mértékű, átgondolt demokratikus nemzetiségi politika hiányában látjuk. Abban, hogy nem ment elég messzire a más népekkel való összefogás terén. Kemény szemében az átgondoltság hiánya éppen ellenkezőleg: abban mutatkozott meg, hogy a Habsburg-hatalommal való konfliktus által a nacionalista hegemonia elvesztésének kockázatát idézte fel.

Kemény a nemzetközi politika elemzéséből arra jutott, hogy a Habsburg-hatalom segítségével kell biztosítani a nacionalista hegemoniát. De nemcsak a Monarchián *belül* jelentkező akadályokkal szemben, hanem a határokon *kívül* várható nehézségek ellen is. A Kemény által Széchenyi nevében javasolt keleti politika éppen ebben tér el a Széchenyi-féle reformkori változattól: a korábbi gazdasági és politikai érdekek mellett most, 1848 válsága után a *magyar nacionalista hegemonia biztosítását* akarja szolgálni. A keleti kérdés olyan megoldását, a Habsburg-monarchia számára olyan keleti pozíció szerzését, hogy a határon túli szerb és román erők se az adott helyzetben, de a török uralom várható összeomlása után se válhassanak a magyarországi és erdélyi magyar hegemoniára nézve veszedelmessé. Maga a keleti irányú expanzió régi, és most, az osztrák nagyburzsoázia érdekeinek is megfelelően, újjáéledő tendenciája volt a bécsi politikának. Új azonban Keménynél az indokok azon hangsúlya, amellyel erre a magyar nemesi politika részéről apellál.

Ha ezt ilyen könyörtelen élességgel meghatározzuk, egyszerre érthetővé válik a bizonytalan, köntörfalazó formulák értelme a „közvetítésről”, és az az ügybuzgalom is, amellyel a forradalomtól elfordult nemesség a keleti hivatás jelszavát felkarolta. „Minél közelebb jutnak — írta Kemény — a török birodalom szláv és román tartományai a belkormányozáshoz, annál

hőbb összeolvadási vágyak támadnak az osztrák déli szláv és román népeknél”.⁷³ Ez ellen sem az erőszak, sem a germanizálás nem segít, hanem csak a gazdasági és kulturális fejlődés valamint elősegítése, de egyúttal, megfelelő ellenőrzés alatt, a Monarchiára politikailag ártalmatlan irányba terelése. Ausztria hivatása „a Duna alsó részét is a polgárisodás körébe vonni, s különösen kiterjeszteni erkölcsi felsőségét azon tőlünk elszakadott részekre”, amelyek valaha „a magyar korona védelme alá voltak helyezve”. „Minden erő, melyet Keleten meg nem nyer, idővel ... Austria ellen forduland”.⁷⁴

Kemény úgy ír, mintha elsősorban Ausztria sorsa aggasztaná. Pedig az csak mint a magyar hegemonia védelmezője számíthat ennyi lojalításra. Kemény részletesen kifejti, hogy Magyarország különböző nyelvű népeit mindig a magyar „politikai nemzetiség” fogta össze.⁷⁵ Ha történetek is hibák — szerinte főleg a horvátok és erdélyi szászok „történeti” jogait kellett volna nyelvi engedményekkel honorálni,⁷⁶ — ez a „politikai nemzetiség” nem bomlott fel, és sajátos alkatánál fogva kiváltképpen alkalmas eszköze a keleti „közvetítésnek”, mert a szlávok körében sem fogadja olyan ellenérzés és riadalom, mint a germanizáló, német ambíciókat. Ausztriának tehát külpolitikai megszilárdulásához feltétlenül szüksége van a magyar politikai nemzetiség — vagyis a soknemzetiségű országon belül a magyar hegemonia — fenntartására és erősítésére. Még — de ez a kívánság már jóval erőtelenebbül hangzik — „a birodalom egységével összhangzásba hozott önálló és nemzeti belkormányozás” útján is.⁷⁷

A keleti kérdéssel kapcsolatos elképzelések hangsúlya, ezen az oldalon, nyilvánvalóan a nacionalista hegemonia külpolitikai biztosítására tolódott át. Kemény azonban maga is érezte, hogy ez az 1849 utáni külpolitika mégsem egészen azonos azzal, amit Széchenyi 1848 előtt képviselt. Éppen ezért — s e finom megkülönböztetés aligha véletlen csupán — Széchenyi-tanulmányában, amelyet mint „történész” írt, nincs szó arról, hogy hősének a keleti politika lett volna vezérlő elve. A röpiratokban azonban már a publicista beszél, akit nem kötnek ennyire a szabályok. A *Forradalom után* rövid utalásából egy év múlva már a *Még egy szó* koncepciója nőtt ki. Utóbb, a boszniai okkupáció idején, Áldor Imrének egy Andrássy politikáját és a kiegyezést propagáló történet-politikai röpirata határozottan úgy tudta, hogy az 1849 utáni „sötét napokban villant meg először ismét jeles főként a nagy gondolat, hogy Magyarország keleten találja meg „a saját fönmaradásához szükséges, de egyúttal egész Európára fontos és hasznos új hatáskört”.⁷⁸ Az „ismét” szóval pedig nem a reformkorra utalt, hiszen előtte a középkori magyar politikáról, és csak arról beszélt. Kovács Lajos Széchenyiről írt öregkori, memoárszerű munkájában főleg Kemény írásait és nézeteit vette alapul, akivel már 48/49-ben egy oldalon állt. Őt követte általánosságban a keleti hivatás dolgában is, bár itt — a nyolcvanas évek elején — szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy hódítási szándék oktalanság volna és veszélyes, és hogy Széchenyi csak „erkölcsi” befolyásunkat tartotta fontosnak.⁷⁹ Hanem amikor hosszú oldalakon át sorolja fel, miket mondott Széchenyi előtte, bizalmas munkatársa előtt Magyarország nemzetközi helyzetéről és a monarchia súlypontjának remélhető áttolódásáról. akkor egyetlen olyan mondatot sem idéz, amely a *Még egy szó* értelmében nyilatkozott volna a keleti kérdéstről.

Kemény ezt a koncepciót, felhasználva a hasonló vagy annak látszó vonásokat, úgy beleépítette Széchenyibe, hogy végül már ezt ábrázolta igazán lényegesnek Széchenyi programja-

⁷³ KEMÉNY Zs.: *Még egy szó*. 300.

⁷⁴ Uo. 307.

⁷⁵ Uo. 331.

⁷⁶ Uo. 335—341. Kemény itt Széchenyire hivatkozik, de Széchenyi egykori (1842) bírálatát nem éppen ezt tartalmazta.

⁷⁷ Uo. 359—360.

⁷⁸ (ÁLDOR IMRE): *A közelmúlt titkaiból*. Bpest, 1878. II. füzet, 3.

⁷⁹ KOVÁCS LAJOS: Gr. Széchenyi István közéletének három utolsó éve. II. 219—220.

ban, az alapnak, amelyből egész tevékenysége magyarázható. Két nemzedék múlva azonban, az első világháború és a forradalmak után, gyökeresen más nemzetközi viszonyok között, Szekfű és Károlyi ábrázolásaiban úgy hullott ez le, divatjamúlt ruhadarabként, Széchenyi alakjáról, mintha soha rajta nem lett volna. Lényegnek pedig maradt az, ami közös volt Kemény és későbbi utódai álláspontjában: a forradalomellenesség.

Pedig a liberális Kemény Zsigmond még korántsem a legreakciósabb azok közül, akik ez időben Széchenyre hivatkoztak. A hátteret egy-két árnyalattal még sötétebbre kell festelnünk. Széchenyi nevével igyekezett fedni magát az a Török János is, aki nemsokára a Pesti Napló szerkesztőjeként oly gerinctelen „kollaboracionista” készségről tett tanúságot, hogy Kemény és társai otthagyták miatta a lapot.⁸⁰ A negyvenes években azzal tüntette ki őt a sors, hogy mint az Országos Magyar Gazdasági Egyesület titkára, egymással küzdő nagyok lába alá keveredhetett: Kossuth hűtlen kezeléssel vádolta, Széchenyi viszont — bár ezt barátai nem helyeselték — védelmére kelt, mert politikai jellegűnek tekintette a támadást.⁸¹ Most, 1852-ben a konzervatív-klerikális Török mint Széchenyi „egyik tanítványa s tisztelője” adott ki egy névtelen munkát, amelyben a Magyar Hírlap hasábjain megjelent cikkeit gyűjtötte össze.⁸² Szerinte az országot a katasztrófa után Széchenyi lett volna hivatva vezetni, akinek a „bálványimádók által könnyelműen mellőzött jóslatait az ellenkező eljárással előidézett fejlemények szomorú következményei oly nagyszerűen igazolták”. De ha nélküle is, most mindenesetre az ő útmutatásait kell követni. Ezt Török úgy értelmezi, hogy el kell fogadnunk az önkényuralmat, a „közbírodalmat”, az alkotmányos nemzeti jogok elvesztését „saját politikai vakságunk” miatt, s az adott kereten belül kell „praktikusan” és — hogy az önkéntelen, keserves karikatúra teljes legyen — illő „modorral” gazdasági és művelődési feladatokkal foglalkozni. Vagyis szolgál beletnyugvársra, minden ellenállás abbahagyására hívja fel olvasóit annak a Széchenyinek a nevében, aki halála percéig nem szűnt meg elkeseredetten tiltakozni az önkényuralom ellen. Szerinte a nemzet „nemes geniusa” nyilvánult meg abban a „loyalis modorban”, amellyel Magyarországon 1852-ben fogadták azt a Ferenc Józsefet, akinek hasonló útja öt év múlva is a Szatíra gyilkos dühét és szenvedélyes átkait váltja ki Széchenyiből. Pedig Török alighanem valóban elhitette magával — ajánlásában Tasnert hívja hozzá tanúnak —, hogy Széchenyi szellemében beszél, hiszen a nagybirtok és az arisztokrácia politikai fontosságát magasztatja, gyakorlati birtok- és iskolaügyi kérdéseket tárgyal, és az ókonzervatív főurakat dicséri, bár óvatos kívánságaival (magyar tannyelv, Vajdaság visszacsatolása) még közülük is alig éri el az igényesebbeket.

*

Széchenyi még hallgat, végig, mialatt ezt elmondottuk, Nem tudjuk, mit tudott, mit tartott a követőjeként fellépő, nevére igényt tartó kezdeményezésekről. Csak az bizonyos, hogy amikor az önkínzás éveit újra megszólalt, ő nem lépett fel a „nagyszerűen” igazolt Kaszszandra pózában, nem hajtott fejet az elnyomó rendszer előtt, nem tartott igényt pecsovicsok gyanús védelmére, és nem a függetlenségi politika ellen irányította támadásainak fő erejét. Kossuthról, bár helytelenítette egész egykori és jelen politikáját, jóval ritkábban és mértéktartóbban nyilatkozott, mint valaha szemtől-szemben, 1848 előtt.⁸⁴ Végül már inkább mentegeti az önvédelmi harcot, sőt még az egyébként határozottan, élesen elítélt

⁸⁰ PAPP F. i. m. II. 93.

⁸¹ KOVÁCS L. i. m. I. 46—47.

⁸² (TÖRÖK JÁNOS): Magyar életkérdések, összhangban a birodalmi érdekekkel. Írta gr. Széchenyi István egyik tanítványa s tisztelője. Pest, 1852.

⁸³ Könyvei között megvolt Keménynek róla írt tanulmánya, a Csengery-féle munka német kiadásában: Ungarns Redner und Staatsmänner. Bécs—Lipce, 1852.

⁸⁴ ANGYAL DÁVID: Gr. Széchenyi István naplói (1886). Tört. tanulmányok. Bpest, 1937, 48. tévesen látta ebben egyszerűen a visszafojtott önvád megnyilatkozását.

trónfosztásra is magyarázatot, szinte indokot talál az olmtüzi manifesztumban. Nem a magyar politikában kereste a célpontot, mert más, mindennél fontosabb tennivalója volt. Soha egyetlen percig nem fogadta el és nem vette alapul, hanem föleszmélésétől utolsó lehelletéig oroszlán haraggal támadta, átkozta és gúnyolta az igazi ellenfelet: a bécsi önkényuralmat.⁸⁵

Домокош Кошари

КЕМЕНЬ И СЕЧЕНЬИ ПОСЛЕ 1849 ГОДА

В начале 1850-х годов, после поражения революции, несколько венгерских политических писателей сослалось на политические идеи Сеченьи. Некогда Сеченьи был инициатором венгерского движения реформ, но в дальнейшем он направил свои силы против Кошута, а начиная с сентября 1848 года как житель дёблингской психиатрической лечебницы, он боролся с самообвинениями. Эти авторы пользовались идеями Сеченьи, разумеется, в модифицированном (согласно собственным их целям) виде. Особенно Ж. Кемень постарался связывать политические предначертания гражданско-дворянской политики, отклонившейся после разгрома революции направо, с концепцией Сеченьи. Со своей брошюрой «После революции» и посвященным Сеченьи своим очерком Кемень был первым из многочисленных авторов впоследствии пытавшихся найти в идейности Сеченьи доводы против революций собственной их эпохи. Метод Ж. Кемени стал ясным из внешнеполитической программы его брошюры «Еще одно слово после революции» (1851), в которой он постарался обратить внимание австрийского правительства (в согласии с экономическими интересами австрийской и немецкой буржуазии) в сторону нижнего течения Дуная и румынских княжеств. По мнению Кемени именно в *этом* и заключилась главная цель Сеченьи, старавшегося реформировать отсталую Венгрию в первую очередь, якобы, *для того*, чтобы страна стала способной предпринимать такого рода восточную политику, и тем самым, сыграть центральную роль в Австро—венгерской монархии. Однако, установление Кемени не подтверждается анализом политической программы Сеченьи. В работе Кемени возник новый элемент. После 1848 года западно-европейская буржуазия отвернулась от революции. То же самое относится и к играющему роль буржуазии венгерскому дворянству. Однако, в данных общественных условиях, венгерские дворяне боялись более всего не молодого пролетариата столицы, а крестьянских масс и национальных движений, за которыми могли, пожалуй, выстояться не венгерские элементы крестьянства. Под влиянием переживаний 1848—49 годов венгерское мелкое дворянство беспокоилось о своей собственной национальной гегемонии в прежних пределах. Во внешнеполитическом отношении венгерские дворяне хотели упрочить эту гегемонию против ожидаемых извне трудностей (румынских и сербских национальных стремлений) с помощью Габсбургской власти. Кемень приписывает эту программу миру идей Сеченьи, у которого, однако, это представление в таком виде не имелось, более того, придя в себя, Сеченьи в дальнейшем не усваивал этого замысла и всеми силами выступил против австрийского самодержавия.

⁸⁵ A keleti kérdés az ötvenes évek közepén és második felében is felbukkan mind Kemény-nél (a krími háború nyomán írt külpolitikai cikkeiben), mind Széchenyinél (a Blick egyik utalásában). E megnyilatkozások szintén alátámasztják a fent mondottakat, elemzésük azonban már túllépné e tanulmány kereteit.